

תשתיות מספרות חז"ל בשירת הרשב"ץ ואופני השימוש בהן

אתי בן-סעדון

הרשב"ץ ומפעלותיו

ר' שמעון בר צמח דוראן, מענקי הרוח של עם ישראל, נולד באי מיורקה שבספרד בסוף חודש אדר שנת קכ"א (1361) ונפטר בשנת ר"ד (1444) באלג'יר.¹ הוא נמנה עם משפחת דוראן שנודעה בכינויה "משפחת הסופרים". משפחה זו הייתה מחותנת עם משפחות הרמב"ן, ר' יונה גרונדי והרלב"ג, והוא עצמו היה בן בתו של רלב"ג.² לפי דבריו³ גורשה משפחתו ב-1306 מפרובאנס למיורקה ומשם הגיעה ב-1391 לאלג'יר, עם גזרות קנ"א.⁴

הרשב"ץ נתמנה לרב ראשי של העיר תלמסאן שבאלג'יר בשנת 1407, ונחשב עד מותו לאחד המנהיגים המרכזיים של יהדות צפון אפריקה. ר' שמעון בר צמח, המכונה רשב"ץ או התשב"ץ – על שם ספר השו"ת שלו,⁵ "תשובות שמעון בן צמח" – שמור בתודעת הדורות בעיקר בזכות היותו אחד הפוסקים הראשיים במאה החמש עשרה, אולם השכלתו הייתה רחבה בהרבה, הוא התמחה ברפואה ועבד כרופא ומנתח בפאלמה.⁶

ספרו "מגן אבות"⁷ הוא אמנם קונטרס פילוסופי אך כלולים בו עניינים רבים המעידים על ידענות רחבה ומעמיקה של הרב במדע ובמחקר של תקופתו בתחומים הבאים: פיזיולוגיה, פתולוגיה של בני אדם ובעלי חיים, פסיכולוגיה, מדעי הטבע, פונטיקה ועוד. בתשובותיו הוא עוסק בענייני דת, הלכה, פילוסופיה, קבלה, דקדוק, בלשנות, תולדות הספרות, מתמטיקה ואסטרונומיה.

- 1 חונאס, תולדות, עמ' 274–277. בסוף המאמר מובאת רשימת המקורות, ובהערות השוליים מצוינים רק קיצוריהם.
- 2 ראה קונפורטי, הדורות, עמ' כו.
- 3 ראה דוראן, התשב"ץ, ח"א סי' קלד.
- 4 לגבי גזרות קנ"א ראה אבן וירגא, שבט יהודה, עמ' 128–130; בער, תולדות, עמ' 284–318; הירשברג, תולדות, כרך א, עמ' 285–287; אורפלי, משומדים, עמ' 5–6, 73–74; גלצר, שנאת ישראל, עמ' 147–157; הלפרין, תור הזהב, עמ' 166–133.
- 5 התשב"ץ – תשובות שמעון בן צמח – נדפסו באמסטרדם תצ"ח.
- 6 על תולדות הרשב"ץ ומפעלותיו ראה בהרחבה: בן-סעדון, שירתו של הרשב"ץ, עמ' 9–10.
- 7 ראה דוראן, מגן אבות. הספר מחולק לארבעה חלקים: החלק הראשון עוסק בסתירת דעת האפיקורסים ונקרא "חלק אלוה מומעל"; החלק השני עוסק באומרים "אין תורה משמים" ונקרא "חלק שוסינו"; החלק השלישי עוסק באומר "אין תחיית המתים מן התורה" ונקרא "חלק יעקב", והחלק הרביעי הוא פירוש למסכת אבות ונקרא "חלק ה' עמו".

דמות זו של הרשב"ץ כאיש אשכולות מתגלית במלוא הדרה דרך יצירותיו התורניות,⁸ ההגותיות⁹ והשיריות.¹⁰

במאמר זה הדן בתשתיות מספרות חז"ל יש להגדיר תחילה את המונח "תשתית". תשתית היא יסוד, בסיס, ובהקשר הספרותי היא שם כולל ליסודות הבונים את היצירה הספרותית מבחינת הלשון, המוטיבים, העלילה והאמצעים הפיגורטיביים השאובים ממקורות ספרותיים שקדמו ליצירה.¹¹ ברזל אומר על התשתית:

במונח תשתית אנו מבינים מערכת מוצקה של מרכיבים עלילתיים, אידיאיים וארכיטיפיים, הלקוחים מתוך מסורת ספרותית מוגדרת של ציבור או יצירה, ושעליה מציב המשורר את יצירתו. תשתית שהמשורר נוטלה, הופכת לעיקר המכונן את נושא יצירתו, חלק מן המערך האסוציאטיבי שלה.¹²

לפי ברזל, המונח "תשתית" מציין סוג של זיקות בין-טקסטואליות¹³ המצויות בעומק היצירה הספרותית ומשתתפות בתהליך המשמוע שלה. התשתית, על פי תפיסה זו, היא הפעלתם של טקסטים אחרים בתוך היצירה העצמאית ויצירת משמעות מצירופם של שני טקסטים לפחות.

קורצוויל אומר על חקר התשתית שהמגע בין הטקסט-השדר לקורא-לנמען נוצר כאשר נחשפים יסודותיה ומקורותיה של היצירה, שבעמדו עליהם הוא עומד גם על משמעותה: "בשלב השני עוקב המחקר אחרי הקשרים הגוליים והסמויים מן העין, המעידים על הזיקה העמוקה של הטקסט הספרותי העומד לדיון אל המסורת הספרותית-הלשונית, אל המוטיבים, הדימויים והבאות פיגורטיביות".¹⁴ בעניין זה מוסיף אליוט: "אפשר להבין שיר על-ידי חקירת החומר ממנו הוא עשוי, ועל-ידי בדיקת הסיבות שהביאו להיווצרותו".¹⁵

בשירת הרשב"ץ, שרובה בעלת ייעוד ליטורגי, משוקעות תשתיות מגוונות: מהמקרא, מחז"ל וממשוררים שקדמו לו. תשתיות אלו יוצרות זיקות בין-טקסטואליות שונות - פעמים זיקות לשוניות,

8 יצירותיו התורניות השונות נסקרו על ידי חונאס, תולדות, עמ' 274-277; גרליץ, חידושי הרשב"ץ, במבוא. הם יצאו לאור בארבעים ושבע מהדורות. חלק מכתביו התורניים נחקרו, וחלק רק פורסמו. סקירת כתבי היד של חיבורי הרשב"ץ נעשתה בידי כהן, תשבץ זהב, עמ' 1-24. סך כל תצלומי כתבי היד של חיבורי הרשב"ץ במכון לתצלומי כתבי היד שבבית הספרים הלאומי האוניברסיטאי שבירושלים מניע לשבעים.

9 נדונו בידי יאולוס, שמעון בן צמח, עמ' 160-178, 241-259, 308-317, 355-366, 398-412; וכסמן, אלבו, עמ' 712-746; סיראט, הגות, עמ' 429-433; אריאלי, רשב"ץ; קלנר, העיקרים, עמ' 429-433.

10 מורשתו השירית הנמצאת, לעת עתה, בידינו מתוך כתבי יד ודפוסים מסתכמת בשמונים וחמישה שירים. מרביתה היא שירת קודש, ורובה ליטורגית. ראה קורפוס השירים המופיע לראשונה אצל בן-סעדון, שירתו של הרשב"ץ, עמ' 76-303. קורפוס זה מציג יצירה שרמתה הספרותית גבוהה, והיא מביאה את מיטב המסורת של תור הזהב ויחד עם זה את אוירת תקופתה.

11 מונח זה נדון בעבודה לשם קבלת התואר מוסמך במדעי היהדות באוניברסיטת בר-אילן. ראה בן-סעדון, רד"ק, עמ' 75-76.

12 ברזל, השיר החדש, עמ' 122.

13 על הבין-טקסטואליות ראה בן פורת, בין-טקסטואליות, עמ' 170-178. בן פורת מתארת את הבין-טקסטואליות כמושג המכסה את כל התופעות הנובעות מהיחסים שמקיים טקסט נתון (או יחידת טקסט, כותרת למשל) עם קורפוס קודם /או בן-הזמן. הגדרתה של בן פורת תופסת, אפוא, מושג זה במשמעותו הרחבה ביותר - מרמזה ועד לתרגום, עיבוד וכיו"ב. למחקרים העוסקים בייקוּת תשתית כסוג מסוים של זיקות בין-טקסטואליות ראה ברזל, השיר החדש, עמ' 97-106; יצחקי, הפסוקים הסמויים, עמ' 11-33; צור, הקורא, עמ' 102-143.

14 ראה קורצוויל, בין חזון, עמ' 212.

15 ראה אליוט, על השירה, עמ' 168.

צורניות, ופעמים זיקות רעיוניות.

במאמר זה נדון רק בתשתיות מספרות חז"ל.¹⁶ לאורך הדורות חלו תנודות בזיקת הפיוט העברי למדרשי הלכה ולמדרשי אגדה של חז"ל. בפיוט הארץ-ישראלי הייתה זיקה מובהקת למדרשי חז"ל מצד התוכן והלשון שלהן ומצד שימושן הספרותי במידות שהתורה נדרשת בהן.¹⁷ שירת ספרד משכה לרוב את ידה מן האגדה ומספרות חז"ל.¹⁸

בניגוד לשירת ספרד השתית הרשב"ץ את שירתו על דברי חז"ל. בעיקר הוא שזר בתחנותיו לפרשת השבוע רקמה מדרשית עשירה בכאוב לתאר אירועים ודמויות מפרשת השבוע, והדברים מצוינים בביאור לפיוטים.¹⁹ אולם גם בסוגי שיר אחרים משוקעים דברי חז"ל ודרכי כתיבתם.

במאמר זה אציג דרכי התקשרות אחדות של הרשב"ץ למקורות חז"ל מתוך פיוטים מספר הכלולים במורשתו השירית. דרכים אלה מגוונות כדרכיהם של פייטני הפיוט הקדום.²⁰

שיבוץ דברי חז"ל כלשונם או כתבניתם

נפתח בדוגמה שתראה כיצד עיבד הרשב"ץ דברי מדרש בצורה של שיר. הוא השתית את הקינה לתשעה באב, "שודד אוהלי מיתרי נותקו" (נב),²¹ מבחינת הצורה והתוכן, על כמה מדרשים בעלי גרסאות שונות המתארים אותו נושא.

שלוש הצלעיות הראשונות במחרוזת, פרט למחרוזות הראשונה, השנייה והאחרונה, פותחות במילות קבע ויש להן מתכונת אחידה. מהמחרוזת השלישית עד העשירית הדגם הוא:

הטא ב [אבר] אסמכתא מקראית / לקו ב [אבר זה] אסמכתא מקראית / יתנחמו ב [אבר זה] אסמכתא מקראית.

ממחרוזת אחת עשרה עד מחרוזת חמש עשרה הדגם הוא:

הטא ב [מילה] אסמכתא מקראית / לקו ב [אותה מילה] אסמכתא מקראית / יתנחמו ב [אותה מילה] אסמכתא מקראית.

החטא, העונש והנחמה במחרוזות הנ"ל מתוארים על פי העיקרון של מידה כנגד מידה.

הדגם הזה מתבסס על דגם הדרשה במדרשים הבאים: במדרש איכה רבה (וילנא) פרשה א [נז] ד"ה "תבוא כל"; איכה רבה (בובר) פרשה א [כב] ד"ה "תבוא כל"; פסיקתא רבתי פרשה לג ד"ה "דבר אחר אנוכי"; פסיקתא דרב כהנא פרשה טז [יא] ד"ה "דברו על"; ילק"ש ישעיהו רמז תמה.²²

16 על התשתית המקראית שבונה את רוב שירתו ראה בן-סעדון, שירתו של הרשב"ץ, עמ' 58–71. תשתיות ממשוררים שקדמו לו הודגמו שם, שם, בפרק השלישי העוסק במפת הסוגים ביצירתו, וכן מצוינות בביאור לשירים.

17 ראה מירסקי, מחצבתן, עמ' 3–123; מירסקי, ילקוט הפיוטים, מבוא; זולאי, עיוני לשון, עמ' קסא–רמח; רבינוביץ, הלכה ואגדה.

18 עם זאת, דוגמאות לשימוש במדרשי הלכה ואגדה בשירת ספרד ראה בפיוטים למועדים, וכן: ברנשטיין, שירי הקודש, עמ' כא; מירסקי, מחצבתן, עמ' 55; הנ"ל, הזיקה, עמ' 115–130; הנ"ל, ממדרש, עמ' 137–139.

19 ראוי לציין כי שירת דברי חז"ל העוסקים בענייני פרשת השבוע בתחנות אלה באה להרחיב, לפתח ולהשלים את הנושאים המקראיים האלה המתוארים בפיוט, כפי שמתאר זאת היינמן באגדות ותולדותיהן, עמ' 11: "רובה הגדול של האגדה התלמודית-מדרשית אינה עומדת ברשות עצמה, אלא משרתת את המקרא, מבארת ומרחיבה אותו".

20 ראה רבינוביץ, הלכה ואגדה, עמ' סה' ואילך; זולאי, מחקרי ניני, עמ' רכג–רכה; מירסקי, מחצבתן, עמ' 34–103.

21 ראה בן-סעדון, שירתו של הרשב"ץ, עמ' 220.

22 ראה המדרשים המצורפים בנספח בסוף המאמר ומודגשים בהם האברים.

להלן מחרוזות הקינה המשבצות את המדרשים וציון שינויי הגרסאות לפי המדרשים השונים ששובצו בהן.

שודד אוהלי

סוג: קינה לתשעה באב.

תבנית: סטרופית. שש עשרה מחרוזות דו-טוריות.

חריזה: בין שתי צלעיות הטור, והיא משתנה מטור לטור: א א / ב ב / ג ג.

משקל: אין.

חתימה: שמעון בן צמח במחרוזת הראשונה והשנייה.

מקורות: כ"י בימ"ל בפאריס 26, דף 49 ע"א (ג) (טורים 17-18 נ3). כ"י בימ"ל בניו יורק 9041, דף 7 ע"א

(ד). נדפס: מרעלי, צפנת פענח, שיר ד, עמ' 22, על פי כ"י ראשון (נ1 כל הטורים פרט ל-17-18) וכ"י שני

(2). 23. נוכר: צונץ, תולדות, עמ' 552; דוידזון, אוצר, עמ' 558.

שָׁדָד אֶהְלִי מִיִּתְרֵי נִתְקוּ / עוֹלָלִי הִלְכוּ בְּשָׁבִי וּבִזְקִים רָתְקוּ
נִגְרָה עֵינִי כִּי לָקַח עַמִּי חַנּוּם / בְּנֵי יִצְאֹנִי וְאֵינָם.

צִיּוֹן אֶמְרָה עֲנֹבֵי ה' / מְרוֹמְמוֹתַי נְפֹצוּ הַמוֹנֵי

חֲכָלִים אֶחֱזוֹנֵי וְרַבּוּ יְגוֹנֵי / פִּלְגֵי מַיִם יִרְדּוּ עֵינֵי

5 חָטָא יִשְׂרָאֵל וְהָיָה פוֹרְהָ רוּשׁ / וְהָיָה בְּמִכְאוֹב מִכַּף הַגֶּל וְעַד רֵאשׁ
כָּבֵן יִקִּיר עוֹד יִרְחַמְנוּ / בְּאִישׁ אֲשֶׁר אָמוּ תִנְחַמְנוּ.

חָטָאוּ בְּרֵאשׁ, וְאָמְרוּ נִתְנָה רֵאשׁ / וְלָקְחוּ בְּרֵאשׁ, לְחָלִי כָּל רֵאשׁ
וְתִנְחַמְנוּ בְּרֵאשׁ, וְיַעֲבֹר קְדוּשָׁם / מְלָכָם לְפָנֵיהֶם וְה' בְּרֵאשָׁם.

חָטָאוּ בְּעֵין, מִשְׁקָרוֹת עֵינַיִם / וְלָקְחוּ בְּעֵין, עֵינֵי עֵינֵי יוֹרְדָה מֵיִם
וְתִנְחַמְנוּ בְּעֵין, מִפִּי עֲלִיּוֹן / עֵין בְּעֵין יִרְאוּ בְּשׁוֹב ה' צִיּוֹן.

10

כותרת: לנהי אם בחטאינו על דרך מדרש פסיקתא דנחמו לט' באב ד 1 רוש' ראש ג 6 עוד] אין ד 7 חטאו בראש] אכול ד 8 יתנחמו] אכול ד מלכם] אכול ד 9 חטאו בעין] אכול ד ולקו בעין] אכול ד עיני עיני יורדה] עיניים יורדות ג 10 יתנחמו בעין] אכול ד עין בעין] אכול ד.

ביאור: 1 שָׁדָד ... נתקו: על פי יר', כ: "אהלי שָׁדָד וכל מיתרי נתקו בני יצאני ואינם". רש"י אומר שאלה הם דברי ירושלים. אהלי: כינוי לבית המקדש. עוללי... בזיקים: על פי נח' ג, י: "גם היא לגולה הלכה בשבי

23 מרעלי, צפנת פענח, עמ' 1-47. השירים הועתקו משני כתבי יד. הוא מתאר את כתב היד הראשון כך: "הכת"י הזה הוא קובץ קינות לימות הצום הרביעי, החמישי והשביעי והוא חסר בסופו והמעתיק ספח אליו עוד בראשו איזה קינים והגה ושירים פרטיים מהריב"ט, הרשב"ץ, הר"ר אבא מארי..." (עמ' 6). על כתב היד השני הוא כותב: "כאשר השלמתי את העתקתי הגד הגיד לי ידידי ההו"ן ר' יוסף לחייני נ"י כי נמצא אתו קובץ קינות לימי הצומות בכ", ויואל גם הוא להשאלהו אלי. ועל פיו תקנתי איזה טעויות בכ"י הראשון" (עמ' 7 הע' 6).

גם עולליה ירוססו בראש כל חוצות ועל נכבדיה ידו גורל וכל גדוליה רתקו בזיקים". בזיקים רתקו: נאסרו בשלשלאות. 2 נגרה עיני: על פי איכה ג, מט: שפכה דמעות. 3 ציון... ה': על פי יש' מט, יד: "ותאמר ציון עזבני ה' וה' שכחני". 4 חבלים: צירים, ייסורים. פלגי... עיני: על פי תה' קיט, קלו. 5 מכאן הדברים מבוססים על תוכן המדרשים והדגם שלהם: איכה רבה (וילנא) פרשה א [נו] ד"ה "תבוא כל". איכה רבה (בוכר) פרשה א [כב] ד"ה "תבוא כל". פסיקתא רבתי פרשה לג ד"ה "דבר אחר אנוכי". פסיקתא דרב כהנא פרשה טז [יא] ד"ה "דברו על". ילק"ש ישעיהו רמו תמה. ההגם הוא: חטאו ב[אבר] / לקו ב[אבר זה] / יתנחמו ב[אבר זה]. מכף... ראש: על פי יש' א, ו: "ולקו ברגל מכף רגל ועד ראש אין בו מתום". 6 כבן... ירחמנו: על פי יר' לא, כ: "הבן יקיר לי... רחם ארחמנו". בן יקיר: כינוי לעם ישראל. כאיש... יתנחמו: יש' סו, יג: "כאיש אשר אמו תנחמו כן אני אנחמכם ובירושלים תנחמו". מכאן הדברים מיוסדים על מדרש פסיקתא דרב כהנא פרשה טז. 7 חטאו... ראש: שם, שם: "חטאו בראש דכתיב במ' יד, ד: 'נתנה ראש ונשובה מצרימה'. ולקו בראש דכתיב יש' א, ה: 'כל ראש לחלי' ". 8 יתנחמו... בראשם: שם, שם: "ומתנחמין בראש דכתיב מיכה ב, יג: 'ועבור מלכם לפנייהם וה' בראשם' ". 9 חטאו... מים: שם, שם: "חטאו בעין דכתיב יש' ג, טז: 'כי גבהו בנות ציון ותלכנה נטויות גרון ומשקרות עינים'. ולקו בעין דכתיב איכה א, טז: 'עיני עיני יורדה מים' ". משקרות עינים: פירש מצודת דוד: "רומזות עם העיניים אל הנואפים". 10 יתנחמו... ציון: שם, שם: "ומתנחמין בעין דכתיב יש' נב, ח: 'כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון' ". עין בעין: פירש מצודת דוד: "כראייה ודאית ונאמנה".

חטאו באין, ואזניהם הכבידו משמוע / ולקו באין, ואזניהם תחרשנה משמוע
יתנחמו באין, כי הסתו עבר / ואזניך תשמענה דבר.

חטאו באף, שולחיים את הזמורה אל אפם / ולקו באף, אף אני אלך עמם בקרי להדפם
יתנחמו באף, לא מאסתיים בחוביהם / ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם.

15 חטאו בפה, דובר נבלה כל פה / ולקו בפה, ויאכלו את ישראל בכל פה
יתנחמו בפה, לבלי חק / אז ימלא פינו שחוק.

חטאו בלשון קשתם שקר דרכו לשונם / ולקו כל לשון יונקים לחכם דבק לשונם
יתנחמו בלשון ואויבנו יכבו מכאב לב ומגנה / ולשוננו רנה.

20 חטאו בלב, שמו שמיר לבב שוכב / ולקו בלב, דוי כל לבב
יתנחמו בלב, ויאמר יושב שמים / דברו על לב ירושלים.

חטאו ביד, ידיהם דמים מלאו ורמיות / ולקו ביד, בשלוי ילדיהן ידי נשים רחמניות
יתנחמו ביד, נאל מלא כל הארץ כבודו / לקנות עמו יוסיף שנית ידו.

חטאו ברגל, מעפסות ברגליהם / ולקו ברגל, על הרי נפש מתנגפות רגליהם
יתנחמו ברגל, מה נאוו אל ההרים כספיר ויהלום / רגלי מבשר משמע שלום.

25 **חטאו בזה, ואמרו כי זה משה האיש / ולקו בזה, על זה היה דנה לבנו מבאיש**
יתנחמו בזה, ואלהי ישענו / זה קוינו לו ויושיענו.

11 ואזניהם] זניהם] אכול ד 13 אל אפם] באפם ג עמם] אין ד 15 את] חסר נ 17 דרכו] ארבו נ 18 יבכו 19 לבב] לבם ג 20 ירושלים] ירושלם ג 21 ילדיהו] ילדים ג 23 הרי] הר ג ד 24 מה] אין ד אל] על ד כספיר] אין ד 25 לבנו] לב ד 26 ישענו זה] ישענו אבינו זה ד.

11 **חטאו... ואזניהם: שם, שם:** "חטאו באזן דכתיב זכ' ז, יא: 'ואזניהם הכבידו משמוע'. ולקו באזן דכתיב שמו"א ג, יא: 'כל שמעו תצילנה שתי אזניו' ". 12 **יתנחמו... דבר: שם, שם:** "ומתנחמין באזן דכתיב יש' ל, כא: 'ואזניך תשמענה דבר מאחריך לאמר' ". כי... עבר: שה"ש ב, יא. הסתיו: חורף, כפירוש רש"י.

13 **חטאו... בקרי: שם, שם:** "חטאו באף דכתיב יח' ה, יז: 'והנם שולחים את הזמורה אל אפם'. ולקו באף דכתיב וי' כו, מא: 'אף אני אלך עמם בקרי' ". הזמורה אל אפם: קטורת לעבודה זרה, כפירוש רד"ק. 14 **יתנחמו... אויביהם: שם, שם:** "ומתנחמין באף דכתיב וי' כו, מד: 'ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם' ". **בחוביהם:** באשמותיהם. 17-18 **מחרוזת זו נשמטה בכי"ר שמרעלי התבסס עליו.** הוא מצא מחרוזת זו בכי"ש, אך היא משובשת בחריזה ובמשמעות ולכן העתקתיה בשלמותה מכ"י בימ"ל בפאריס 26. 15 **חטאו... פה: שם, שם:** "חטאו בפה דכתיב יש' ט, טז: 'וכל פה דובר נבלה'. ולקו בפה דכתיב יש' ט, יא: 'ויאכלו את ישראל בכל פה' ". 16 **יתנחמו... שחוק: שם, שם:** "ומתנחמין בפה דכתיב תה' קכו, ב: 'אז ימלא שחוק פיננו' ". **לכלי חוק: פירוש רש"י ביש' ה, יד:** בלא הגבלה. 17 **חטאו... לשונם:** האבר לשון מופיע בפסיקתא דרב כהנא פרשה טז: "חטאו בלשון דכתיב יר' ט, ב: 'וידרכו את לשונם קשתם שקר'. ולקו בלשון דכתיב איכה ד, ד: 'דבק לשון יונק' ". 18 **יתנחמו... רנה:** על פי שלושת המדרשים הנ"ל, המתבססים על תה' קכו, ב: 'ולשונו רנה'. 19 **חטאו... לבב: שם, שם:** "חטאו בלב דכתיב זכ' ז, יב: 'ולבם שמו שמיר משמוע'. ולקו בלב דכתיב יש' א, ה: 'וכל לבב דוי' ". **שמיר:** אבן קשה מאוד. 20 **יתנחמו... ירושלים: שם, שם:** "ומתנחמין בלב דכתיב יש' מ, ב: 'דברו על לב ירושלים' ". **יושב שמים:** כינוי לקב"ה. 21 **חטאו... רחמניות: שם, שם:** "חטאו ביד דכתיב יש' א, טו: 'דיכם דמים מלאו'. ולקו ביד דכתיב איכה ד, י: 'ידי נשים רחמניות' ". 22 **יתנחמו... ידו: שם, שם:** "ומתנחמין ביד דכתיב יש' יא, יא: 'יוסיף ה' שנית ידו' ". **ומלא... כבודו: תה' פו, ג.** 23 **חטאו... רגליהם: שם, שם:** "חטאו ברגל דכתיב יש' ג, טז: 'וברגליהו תעכסנה'. ולקו ברגל דכתיב יר' יג, טז: 'ובטרם יתגפּו רגליהם על הרי נשף' ". **הרי הנשף:** הרי החושך בלכתם בגולה. **יתנחמו... מבשר: שם, שם:** "ומתנחמין ברגל דכתיב יש' נב, ז: 'מה נאוו על ההרים רגלי מבשר' ". **משמיע שלום:** המשך פסוק הנחמה ביש' נב, ז. 25 **חטאו... דווה: שם, שם:** "חטאו בזה דכתיב שמ' לב, א: 'כי זה משה האיש'. ולקו בזה דכתיב איכה ה, יז: 'על זה היה דווה' ". 26 **יתנחמו... לז: שם, שם:** "ומתנחמין בזה דכתיב יש' כה, ט: 'הנה אלהינו זה קוינו לו' ".

חטאו בהוא, נכחשו בה' ויאמרו לא הוא / ולקו בהוא, נהפך להם לאויב ונלחם גם הוא
יתנחמו בהוא, ויאמר אלהיכם / אנכי אנכי הוא מנחמכם.
חטאו באש, האבות מבצרים את האש / ולקו באש ממרום שלח אש
יתנחמו באש, תנחום חביב / ואני אהיה לה חומת אש סביב.

30

חטאו בכפלים, חטא חטאה ירושלים / ולקו בכפלים כי לקחה מיד ה' כפלים.

יתנחמו בכפלים, ממרומי / נחמו נחמו עמי.

חטאו ביש, ואמרו היש ה' בקרבנו / ולקו ביש, אם יש מכאוב כמכאובנו
יתנחמו ביש, תנחום מסקה / להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא.

35 עד אנה תצעק: אוי אריאל אריאל / וגואלנו מעולם אתה האל
בימינו תנשע יהודה וישראל / וכא לציון גואל.

27 ונלחם גם] נלחם כבהם גם 25 נלחם במ גם 31 28 אנוכי אנוכי] אנוכי ג. 29 האבות] בלתי קריא ג אבות ד 30 אש] אכול ד ואני] אני ד חומת אש סביב] אכול ד 31 חטאה] אכול ד ירושלים] ירושלם ג, ד מיד ה' כפלים] אכול ד 32 ממרומים] אכול ד 33 – 34: אין מחרזות זו ד 35 עד] אכול ד אוי אריאל אריאל] אין ד מעולם אתה האל] אכול ד 36 בימינו] בימינו ג כל השורה אכולה ד.

27 חטאו... והוא: שם, שם: שם: "חטאו בהוא דכתיב יר' ה, יג: 'כחשו בה' ויאמרו לא הוא'. ולקו בהוא דכתיב יש' סג, י: 'ויהפך להם לאויב והוא נלחם במ' ". 28 יתנחמו... מנחמכם: שם, שם: שם: "ומתנחמין בהוא דכתיב יש' נא, יב: 'אנכי אנכי הוא מנחמכם' ". 29 חטאו... אש: שם, שם: שם: "חטאו באש דכתיב יר' ז, יח: 'הבנים מלקטים עצים והאבות מבעירים'. ולקו באש דכתיב איכה א, יג: 'ממרום שלח אש' ". מבעירים אש: לצורך עבודה זרה. 30 יתנחמו... מנחמכם: שם, שם: שם: "ומתנחמין באש דכתיב זכ' ב: 'ואני אהיה לה נאום ה' חומת אש' ". 31 חטאו... כפלים: שם, שם: שם: "חטאו בכפלים דכתיב איכה א, ח: 'חטא חטאה ירושלים'. ולקו בכפלים דכתיב יש' מ, ב: 'כי לקחה מיד ה' כפלים בכל חטאתיה' ". הפייטן שינה כאן בפעם השלישית את הסדר שבמדרש. במדרש מופיע קודם "יש" ואחר כך "כפלים", וכאן הסדר הפוך. 32 יתנחמו... עמי: שם, שם: שם: "ומתנחמים בכפלים דכתיב יש' מ, א: 'נחמו נחמו עמי יאמר ה' אלהיכם' ". 33 חטאו... כמכאובינו: מופיע רק באיכ"ר מהדורת וילנא א, סה: "חטאו ביש דכתיב שמ' ז, ז: 'היש ה' בקרבנו'. ולקו ביש דכתיב איכה א, יב: 'אם יש מכאוב כמכאובי' ". 34 יתנחמו... יש: שם, שם: שם: "ומתנחמים ביש דכתיב מש' ח, יא: 'להנחיל אוהבי יש' ". ואוצרותיהם אמלא: שיבוץ המשך הפסוק במש' ח, כא. 35 אוי... אריאל: כינוי לירושלים על פי יש' טז, א: 'הוי אריאל אריאל קרית חנה דוד ספו שנה חגים ינקפו'. גואלנו... אתה: על פי יש' סג, טז: "אתה ה' אבינו גואלנו מעולם שמך". 36 ובא... גואל: יש' נט, כ. החריזה בחרוז "אל" חמש פעמים במחרוזת זו מדגישה את קבלת עולה של מלכות האל.

מסקירת חמש הגרסאות במדרשים שמתארים את חטאם, עונשם ונחמתם של בני ישראל עולה כי הרשב"ץ השתית את רוב הפיוט על פסיקתא דרב כהנא שבו החטא, העונש והנחמה של העם באמצעות אברי הגוף מתוארים לפי סדרם בגוף, מהראש עד הרגל, כך: ראש, עין, אוזן, אף, פה, לשון, לב, יד, רגל. גם בילק"ש אברי הגוף מתוארים כסדרם אולם במדרש זה חסרה הלשון.

לעומת זאת באיכ"ר, בשתי המהדורות, לא כל האברים מתוארים כסדרם בגוף האדם. כך באיכ"ר וילנא: ראש, אוזן, עין, אף, פה, לשון, לב, יד ורגל. כאן הוקדמה האוזן לעין. באיכ"ר מהדורת בובר הסדר הוא: ראש, עין, אוזן, אף, פה, לשון, יד, לב ורגל, כאן הוקדמה היד ללב. כמו כן בשאר המילים: "בוזה", "בהוא", "באש" ו"כפליים", שבהן השתמשו הדרשנים כדי לתאר את חטאם, עונשם ונחמתם של בני ישראל, הסדר באיכ"ר שונה מזה שבפסיקתא דרב כהנא ובילק"ש שבהם סדר הופעת המילים הוא: "בוזה",

"בהוא", "באש" ו"בכפליים", ואילו במדרש איכ"ר וילנא הסדר הוא: "בהוא", "בוה", "באש" ו"בכפליים", ובאיכ"ר בוכר הסדר הוא: "בכפליים", "בהוא", "בוה" ו"באש".

במדרש פסיקתא רבתי הוסיף הדרשן אברים כגון שפתיים, שיניים, גרון ומעיים. אברים אלה אינם נזכרים בארבעת המדרשים האחרים, והרשב"ץ לא שיבץ אותם. עם זאת, סביר להניח שהוא הכיר גם גרסה זו של המדרש, משום שהוא משבץ במחרוזת השלישית, המתארת את עונשם של בני ישראל, את הפסוק מישעיה א, ו: "ולקו ברגל מכף רגל ועד ראש אין בו מתום". פסוק זה מופיע רק בפסיקתא רבתי בתיאור העונש ברגל, ולא בשום גרסה אחרת.

דברי המחרוזת החמש עשרה האומרים "חטאו ביש... ולקו ביש... יתנחמו ביש..." מופיעים רק בגרסה אחת - במדרש איכ"ר מהדורת וילנא, ולא בשום מדרש אחר, ומכאן עולה שגם על מדרש זה השתית הרשב"ץ את קינתו.

נראה כי הרשב"ץ בחר לשזור בפיוט זה גרסאות אחדות של מדרשים, והקו המנחה הוא תיאור האברים בגוף האדם כסדרם מראש עד כף רגל, כמו בפסיקתא דרב כהנא.²⁴

שימוש דומה בתבנית "מידה כנגד מידה" עושה הרשב"ץ בשירתו. הרשב"ץ סבל עם בני דורו מרדיפות הנצרות בפרעות קנ"א, והוא משתמש במידה זו כדי לתאר את העונשת הנוצרי. כך בתחינה "ה' שלום לנו תשפות" (א), במחרוזת הראשונה הדובר מתאר את הלעג כאחת מדרכי התעללות של הנוצרים ביהודים, ובסמיכות לכך הפייטן מבקש מהאל שינהג בגויים במידה כנגד מידה. הם לועגים לנו, אף אתה תשחק להם, תלעג להם:

אוֹיְבֵנו יִלְעָגוּ לָמוֹ / וְאַתָּה ה' תִּשְׁחַק לָמוֹ.

במחרוזת הארבע עשרה הוא משתמש באותו שורש - לע"ג, בנוסף לשימוש בשורש הנרדף, שח"ק:

הִגָּה אֵלֶּה רְשָׁעִים / שְׁלֹוֹי עוֹלָם וּמְרָעִים

הַבּוֹנִים חֲרֻבוֹת לָמוֹ / ה' יִלְעָג לָמוֹ.

בתחינה "ה' שומע אל אביונים" (ז), במחרוזת השנייה, הדובר מתאר את הנוצרי, אשר מחרף וטורף בכעס את היהודי השומר על יהדותו, כמי שנמצא במצב רוח מרומם, מנגן בכינור, כנגד היהודי הבוכה ונאנח:

מְקוֹל מְחַרֵּף / מְקַשֶּׁה עֲרָף / בְּאִפּוֹ טוֹרֵף

5 הַיְתָה לִי דְמָעָתִי / לָחֵם בְּאַנְחָתִי / וְהוּא לְעַמָּתִי

מְנַגֵּן בְּכִנּוֹר.

לעומת זאת, במחרוזת הרביעית הדובר מצייץ כי כאשר הוא יראה במפלת הנצרות הוא ישמח וינגן בכינור כנגד נגינת הנוצרי שנוגנה כשהוא רדף את היהודי וגרם לבכיו:

10 וְאַטָּה לְמוֹשֶׁל אֲנִי / וּבְאוֹיְבֵי תְרָאָה עֵינִי / כְּחֶפְצִי וְרִצּוֹנִי

וּבְתוֹךְ עֲדָתִי / תִּשְׁמַח וְחִידָתִי / וְאֲזוֹ חִידָתִי

אֶפְתָּח בְּכִנּוֹר.

24 יש לציין כי מילות המדרש הן הקובעות את החריזה במחרוזות שבקינה זו.

שימוש נוסף שעושה הרשב"ץ ב"מידה כנגד מידה" בא לידי ביטוי בסיומות המקראיות שבמחרוזות התחינה לבין המצרים, "ה' למצער" (ל).²⁵ המילה הקבועה החותמת את הסיומות המקראיות, "אש", חוזרת אחת עשרה פעמים בסופי המחרוזות, והפייטן משתמש במילה זו ובתיאורים הנלווים לה כמידה כנגד מידה. כך המילה "אש" מדגישה בשבע המחרוזות הראשונות את החורבן של עם ישראל. במחרוזות הראשונה נאמר על האויבים: "שָׁלְחוּ בְּאֵשׁ מִקִּדְשֵׁיךָ"; במחרוזת השנייה: "כִּי ה' הִדְפָנוּ בְּאֵבָה [...] לְהַשִּׁיב בְּחֶמֶה אֶפֶס וְגִעְרָתוֹ בְּלִהְבֵי אֵשׁ"; במחרוזת השלישית: "וּבֵית קִדְשֵׁנוּ [...] הָיָה לְשֹׁרֶפֶת אֵשׁ"; במחרוזת הרביעית: "בָּאֵנוּ בְּאֵשׁ"; במחרוזת החמישית: האויב הפוגע בעם ישראל מתואר כמי ש"שִׁפְתָיו מְלֹאוּ זַעַם וְלִשְׁוֹנוֹ בְּאֵשׁ"; במחרוזת השישית ישנו תיאור חורבן הארץ בידי האויבים: "וְתַתְּתֶיךָ הִנְפֵךְ כְּמוֹ אֵשׁ"; במחרוזת השביעית ממשיך הפייטן לתאר את חורבן הארץ באמצעות האש: "לְשׁוֹם אֶרְצִי לְקִצּוֹפָה / וְהִיתָה לְשֹׁרֶפֶה מֵאֲכָלֶת אֵשׁ".

עד עתה ראינו בסיומות המקראיות כי הגויים פגעו ביהודים בחורבן הבית באמצעות האש, והארץ הייתה למאכלת אש. מהמחרוזות השמינית ואילך הפייטן מבקש מהקב"ה בסיומות המקראיות שמילתן הקבועה היא "אש" שהגויים ייענשו באמצעות האש, בבחינת מידה כנגד מידה. במחרוזת השמינית הדובר מבקש מהאל: "לְכַלּוֹת בְּחֶמֶה שׁוֹטְנֵי / [...] לְעַת פְּנִיךָ ה' תְּשִׁיטְמוּ בְּתַנּוּר אֵשׁ". השיבוץ על פי תה' כא, י: "תשיתמו כתנור אש לעת פניך ה' באפו יבלעם ותאכלם אש". הפייטן פונה לקב"ה ומבקש ממנו: בעת פניך - בעת כעסך - תשים את אויביי כתנור אש שכל מה שיש בו כלה, כי האש אוכלת הכול. המשך הפסוק שאינו משובץ פה, "ותאכלם אש", מהדהד באוזני הקורא וממחיש את המידה כנגד מידה: ארצי הייתה למאכלת אש בידי שוטני והם תאכלם האש. במחרוזת התשיעית הפייטן ממשיך לבקש מהקב"ה לנקום באויביו: "יוריד לְאֶרֶץ אֲדוֹם וְנִצְחוֹ / [...] יִהְיֶה לְקֵשׁ וּבֵית יוֹסֵף לְהִבָּה / וְהָיָה בֵּית יַעֲקֹב אֵשׁ". יש כאן תיאור הנקמה באמצעות שיבוץ הפסוק מעובדיה א, יח: "והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש ודלקו בהם ואכלום ולא יהיה שריד לבית עשו כי ה' דיבר". גם בפסוק זה שממנו משובצת הסיומת המקראית מופיע מוטיב האש האוכלת, אלא שהפעם היא אשם של בית יעקב ובית יוסף שדולקת בבית עשו ואוכלת אותו.

במחרוזת העשירית הפייטן ממשיך לבקש את הנקמה באויב: "וְאוֹיֵב אֶחָרִי דָּלַק / שְׂרָשׁוּ הָיָה כְּמֶקֶ / וּפְרָחוּ יַעֲלֶה בְּאֵבֶק / בְּאֵבֶק קֵשׁ לְשׁוֹן אֵשׁ". הסיומת המקראית, "כאכול קש לשון אש", מוצגת בבחינת מידה כנגד מידה לשתי סיומות מקראיות שציינו לעיל: לסיומת המקראית במחרוזת החמישית, שם מתוארת לשונו של האויב, "וְלִשְׁוֹנוֹ בְּאֵשׁ", ולסיומת המקראית במחרוזת השביעית, שם נאמר שהארץ הייתה "לְשֹׁרֶפֶה מֵאֲכָלֶת אֵשׁ". אם כן, במחרוזת זו הפייטן מבקש מהקב"ה שייפרע מהאויב בהינף אחד באמצעות לשון אש שאוכלת במהירות את הקש.

הרשב"ץ חותם תחינה זו בסיומת מקראית עם המילה "אש": "וּבְחֶר בִּירוּשָׁלַיִם עוֹד יִשְׁמְחֶנָּה מִיגוֹנָה / וְהִפֵּךְ אֲבָלָה אֶל שְׂשׂוֹנָה / וּבְרָא עַל מְכוּנָה / עֲנֵן יוֹמָם וְעֲשָׂן וְנִגְהָ אֵשׁ". הסיומת המקראית היא מנבואת הנחמה בישעיהו ד, ה: "וברא ה' על כל מכוון הר ציון ועל מקראיה ענן יומם ועשן ונגה אש להבה לילה כי על כל כבוד חופה". האש במחרוזת זו היא אש חיובית שמסמלת הגנה, כפי שהיה במשכן, עמוד הענן ביום ועמוד האש בלילה, וזאת בניגוד לאש שבאמצעותה פגע האויב בעם ישראל והאש שהפייטן מבקש מהקב"ה שיעניש בה את האויב.

דוגמה אחרת לשיבוץ תבניות טוריות שהיו נקוטות בידי חז"ל נמצא במוסתג'אב "ובכן רפאה נפשי" (מא).²⁶ בפיוט זה הרשב"ץ כותב על עניינים שאינם קשורים למדרש בתבנית מדרשית. כאן הפייטן משתמש בדגם של מידת "מעל" שמירסקי מגדירה כך: "מידת 'מעל' היא מל"ב מידות שהאגדה נדרשת בהן, ועיקרה מדרש לשון נופל על לשון. בכלל המידה הזאת שדברים השווים בשמם נותנים אותם לעניין אחד, שכיוון שהם שווים בשמם הם שווים בדבר אחר. מידה זו קרובה אצל גזירה שווה".²⁷ נראה כי במרבית המחרוזות של המוסתג'אב בולט קשר לשוני בין שני הטורים הראשונים שלהן, כדרך המדרש.²⁸ להלן דוגמאות מספר. נפתח במחרוזת הראשונה:

אֵל נָא אֲדוֹן מְלַאָּה הָאֲרִיץ תְּהַלְתֵּךְ
רְפָא נָא אַמּוּלָּה יְמַלֵּא פִיָּה תְּהַלְתֵּךְ
אֵין מוֹשִׁיעַ לָהּ וְאֵלֹהִים זֹלְתֵךְ
אֵין מְנַהֵל לָהּ.²⁹

5

במחרוזת השנייה:

אֵל נָא בְּחַן לְבוֹת חֲסִידִים
רְפָא נָא בְּחֻנַּת חֲטָא בְּתוֹלַע יְאָדִים
בְּעֵדָה רְפוּאָה תְּגִישׁ וְתַקְדִּים
בְּטָרְם יְבוֹא חֲבֵל לָהּ.³⁰

במחרוזת הרביעית:

אֵל נָא דוֹרוֹת קוֹרָא וְאֵין לְפָנָיו שְׂכָחָה
רְפָא נָא דְחַוִּיָּה כְּמַת מְלָב נִשְׂכָּחָה
דְּרוֹשׁ אוֹתָהּ פִּי קְרָאוּ לָהּ נִדְחָה
דוֹרֵשׁ אֵין לָהּ.³¹

15

26 בין פיוטי הסליחות של הרשב"ץ מופיע פיוט תחת הסיווג "מוסתג'אב לדבר". ראה הפיוט בשלמותו אצל בן-סעדון, שירתו של הרשב"ץ, עמ' 178–183. המוסתג'אב הוא מונח ערבי שפירושו המילולי "מענה". בראש השיר מובא קטע מקראי הנועד לשמש רפרון (פומון חוזר) אחר כל מחרוזת. זהו מקור שמו של הדגם. על הסוג ראה פליישר, שירת הקודש, עמ' 379; שירמן-פליישר, תולדות, ב, עמ' 710.

27 ראה מירסקי, מחצבתן, עמ' 43.

28 ראה דוגמה כב"ר צט, ב.

29 2 אדון; כינוי לקב"ה. מלאה... תהילתך: על פי חב' ג, ג. 3 אמולה: אומללה, על פי יח' טו, ל. כינוי לכנסת ישראל. ימלא... תהילתך: על פי תה' עא, ח. 4 אין... זולתך: על פי יש' מה, כא. 5 אין... לה: יש' נא, יח.

30 6 בוחן לבות: כינוי לאל, על פי תה' ז, י: "ובוחן לבות וכליות אלוהים". 7 בחונה: נוסתה. זה כינוי לכנסת ישראל על פי יר' ט, ו: "לכן... הנני צורפם ובחנתים"; זכ' יג, ט: "ובחנתים כבחון את הזהב". חטא... יאדים: על פי יש' א, יח. 8 תגיש ותקדים: תמחר, על פי עמ' ט, י. 9 בטרם... לה: יש' סו, ז. חבל: כאב.

31 14 דורות קורא: כינוי לקב"ה על פי יש' מא, ד: "קורא הדורות מראש". 15 דחוייה: כינוי לכנסת ישראל שמשמעו נוטה ליפול, על פי תה' סב, ד: "כבקר נטוי גדר הדחוייה". כמת... נשכחה: על פי תה' לא, יג. 16–17 כי... לה: על פי יר' ל, יז: "כי... ארפאך נאום ה' נידחה קראו לך ציון היא אין דורש לה".

במחרוזת האחת עשרה:

אֵל נָא טְהוֹר מְקוֹה לְטַמְאִים
 רְפָא נָא טוֹבְלַת מְטַמְאָתָהּ וּמְעַשֶׂיָּהּ נְאִים 35
 טְהַרְהָ וַיְמִי טְהַר אִם
 טְהַרְהָ מְזוּבָּה וְסִפְרָהּ לָהּ.³²

במחרוזת השבע עשרה:

אֵל נָא עוֹשֶׂה אֶרֶץ בְּכַחוֹ וְכַדָּק יִטַּל אֲיִים
 רְפָא נָא עֲשׂוּקִים פְּגָשׁוּם צִיִּים אֶת אֲיִים
 עֲנָם יְשׁוּעָתִי רְאוּ בְּאֵר מַיִם חַיִּים
 עָלַי בְּאֵר עָנּוּ לָהּ.³³

הטורים הראשונים הפותחים בפנייה "אל נא" כוללים לרוב כינויים המתארים את האל בגדולתו ובייחודו. מרבית הטורים השניים הפותחים בבקשה "רפא נא" כוללים כינויים של עם ישראל כמצוקתו ותיאורים של תגובתו לכשיירפא. בטורים אלה אנו רואים שהפייטן השתמש באותם שורשי מילים שבאמצעותן הוא תיאר את האל בטורים הראשונים.

מכאן עולה הדגם: הוא - האל, כנגד היא - כנסת ישראל; הוא - "אדון מלאה הארץ תהילתך", היא - "ימלא פיה תהילתך"; הוא - "בוהן לבות חסידים", היא - "בחונת חטא כתולע יאדים"; הוא - "דורות קורא", היא - "כי קראו לה נדחה"; הוא - "אין לפניו שכחה", היא - "דחווה כמת מלב נשכחה"; היא - "דורש אין לה", ועל כן הוא מתבקש: "דרוש אותה"; הוא - "אל טהור מקווה לטמאים", היא - "טהורה, טובלת מטומאתה"; הוא - "בכוחו נוטל כדוק איים", ועל כן הוא מתבקש לרפא את בני ישראל שפגשו איים - חיות מדבריות.³⁴

במוסתגיאב זה נראה גם שהרשב"ץ חילק את פסוק הפתיחה "אל נא רפא נא לה" בכל המחרוזות, וחלוקה זו יוצרת דגם החוזר על עצמו מבחינת התוכן, כפי שיוצג להלן. הטורים הראשונים הפותחים בפנייה "אל נא" כוללים לרוב כינויים המשבחים ומפארים את הקב"ה, כגון "אדון מלאה הארץ תהילתך... ימלא פיה תהילתך"; "בוהן לבות חסידים"; "דורות קורא ואין לפניו שכחה"; "מקווה לטמאים" וכו'. מרבית הטורים השניים הפותחים בבקשה "רפא נא" כוללים כינויים המתארים את כנסת ישראל כמצוקתה ובקשות העזרה וההצלה ממצוקה זו: "אמולה... אין מושיע לה ואין אלוהים זולתך"; "בחונת חטא... בעדה רפואה תגיש ותקדים"; "גולה קוראה ממעמקים"; "דחווה כמת מלב נשכחה... דרוש אותה"; "נרדים בפרך"; "חולת אהבה" וכו'. מכאן שהרשב"ץ כתב את דבריו כדגם המבנה שקבעו חז"ל בתפילה: "לעולם

32 34 מקווה: כינוי לקב"ה על פי יר' יד, ח; יז, יג; "מקוה ישראל ה'". 37 אב... לה: וי' טו, כח.

33 62 כדוק... איים: הופך איים לאבק דק. על פי יש' מ, טו: "הן איים כדק יטול". 63 עשוקים: כינוי לעם ישראל. פגשום... איים: על פי יש' לד, יד: "ופגשו ציים את איים". ציים ואיים: חיות מדבריות. 65 עלי... לה: במ' כא, יז.

34 34 ויש דוגמאות אחרות של שימוש בניגודים. במחרוזת השלישית נאמר: אל נא גבוה מעל גבוהי שחקים / רפא נא גולה קוראה ממעמקים"; במחרוזת השלוש עשרה נאמר: "אל נא לובש צדק משמים ירעף/רפא נא לובשת חרדות ונושאת זעף / לבשר שלח מלאך בזעף מועף".

יסדר אדם שבחו של מקום ואחר כך יתפלל".³⁵

דרכי הרימוז לתשתית החז"לית

שיבוץ פסוק מקראי שעליו מתבססים דברי חז"ל

שימוש זה הפך לשיטה בידיו של יוסי בן יוסי בכאור לספר מעשה מן המעשים הכתובים בתורה. על כך אומר מירסקי: "הוא ראה את הדרשה והנה היא דבוקה במקרא ותלויה בו, עמד ונטל יוסי בן יוסי את הפסוק של הדרשה, מליצה ממנו ועתים תיבה אחת שהדרשה עומדת עליה, הוסיף לה מקצת ביאור או רמז של ביאור, והדרשה נמצאת אמורה במליצות המקרא".³⁶ בדרך זו הלכו ינאי, רבי שמעון הכהן ברבי מגס ואחרים.³⁷

הרחבת הסיפור המקראי באמצעות דברי חז"ל מופיעה בכמה תחינות לפרשת השבוע באמצעות שיבוץ פסוק מקראי שאינו מפרשת השבוע, ועליו מתבססים דברי חז"ל במדרש לפרשת השבוע. דוגמה לכך נמצאת בתחינה לפרשת נח, "ה' למבול ישת" (ב). הפסוק "כהררי אל צדקתך משפטיך תהום רבה", המשוייך כסיומת מקראית של המחזור הראשונה,³⁸ מקורו בתה' לו, ו. הפייטן משבץ פה את הפסוק הזה שעליו נשענת הדרשה בבר"ר לג, א לפרשת נח:

ויזכור אלוהים את נח ואת כל החיה וגו' וכתוב (תה' לו) צדקתך כהררי אל משפטיך תהום רבה אדם ובהמה תושיע ה'... ר"ע אומר אלו ואלו מודקדק עמהם עד תהום רבה, מודקדק עם הצדיקים וגובה מהם מיעוט מעשים רעים שעשו בעוה"ז כדי להשפיע להם שלווה וליתן להם שכר טוב לעוה"ב, משפיע שלווה לרשעים ונותן להם שכר מצוות קלות שעשו בעוה"ז כדי להיפרע מהן לעתיד לבוא.³⁹

דוגמה נוספת לשיבוץ חלקי של שני פסוקים שעליהם מתבסס המדרש מצויה בתחינה לפרשת יתרו, "ה' שפכתי לפניך" (יז), במחזורות תשע עשרה - עשרים:

35 בבלי, עבודה זרה ז ע"ב.

36 ראה מירסקי, פיוטי יוסי, עמ' 28.

37 ראה זולאי, מחקרי ינאי, עמ' רכג-רכה; שירמן, שירים חדשים, עמ' 5-6.

38 ה', למבול וְשִׁבְתָּ / מִחֻשְׁבוֹת שְׁלוֹם חֻשְׁבְּתָּ / וְחֻסְדְּךָ לֹא עֲזַבְתָּ

לְהוֹדִיעַ גְּבוּרַתְךָ / וְכַבֹּד הַדָּר מְלֻכּוּתְךָ / כְּהַרְרִי אֵל צִדְקַתְךָ

מִשְׁפָּטֶיךָ תְּהוֹם רְבָה.

39 ענייני השלווה והשכר אצל הרשעים מוזכרים במחזורות השלישית והחמישית של התחינה הנ"ל באמצעות שיבוץ פסוק אחר מתה' עג, וב, שאינו משוייך במדרש: "הנה אלה רשעים ושלזוי עולם השגו חיל". הפסוק מדבר על הרשעים המתוארים במדרש יושבים בשלווה ומרבים להם חיל, עושר:

מֵאֵלֶּה נִפְצָה / הָאֲרִיץ וְשָׂרְצָה / וּפְרִיץ פְּרָצָה

חֵיל הַשְּׂגוֹ / הַגְּשׁוֹ וְנִקְּחוֹ / וְקָרַב יָדָּגוּ

הַדְּגַת הַיָּם הַגְּדוֹל רְבָה.

...

עֲנַקְתֶּמוּ גְּאֹנָה / מִרַב שְׁלֹחַ / נִתְּנָם לְרֵאֲוָה

מִחֻץ בְּתַבּוּנָתוֹ / רֵהַב וְקִנְיָתוֹ / וְעַד דוֹר לְדוֹר אֲמוֹנָתוֹ

הַדְּשִׁים לְבָקָרִים רְבָה.

סורו מבין אריות / כי שיתקם לשמי עליות / הגיע נקול.
לקש יהיה בית שעיר ונדלק / בהם לשון אש חלק / הקול קול.

במחרוזות אלה הדובר פונה לבני ישראל ואומר להם שקולם (=תפילות) הגיע לשמים ולכן בית שעיר, שהוא כינוי לעשו שמסמל את הנצרות בדורם, יכלה בשרפה של יעקב המכונה כאן חלק, והוא מייצג את בני ישראל. במחרוזות אלה הפייטן רומז באמצעות שיבוץ חלקי של שני פסוקים למדרש בפתחתא דאיכה רבה דף ב:

א"ר אבא בר כהנא לא עמדו פילוסופין לאומות העולם כבלעם בן בעור וכאבנימוס הגרדי. אמרו להם יכולין אנו להדווג לאומה זו אמרו להם לכו וחזרו על בתי כנסיות שלהם. אם התנוקות מצפצפין בקולן אי אתם יכולים להם. ואם לאו אתם יכולין להם. שכן הבטיחם אביהם ואמר להם (ברא' כז, כב) "הקול קול יעקב והידיים ידי עשו. כל זמן שקולו של יעקב בבתי כנסיות ובתי מדרשות אין הידיים ידי עשו. וכל זמן שאין קולו מצפצף בבתי כנסיות ובתי מדרשות הידיים ידי עשו. וכן הוא אומר (יש' ה, כד) לכן כאכול קש לשון וגו' וכי יש קש אוכל אש והלא דרכה של אש אוכלת קש ואת אומר לכן כאכול קש לשון אש. אלא קש זה ביתו של עשו שנאמר (עו' א, יח) והיה בית יעקב אש ובית עשו לקש ודלקו בהם ואכלום ולא יהיה שריד לבית עשו. לשון אש זה ביתו של יעקב.

הפייטן שיבץ מילים משני פסוקים שהמדרש נשען עליהם במחרוזת מספר עשרים. מבראשית שיבץ שתי מילים מהפסוק, והן מהוות את הסיומת המקראית במחרוזת, ומעובדיה שיבץ יותר מילים וגם המיר את שמות האחים שבפסוק, עשו ויעקב, בכינוייהם.

בתחינה לפרשת בשלח, "ה' שלום לנו תשפות" (טז), הדובר מבקש במחרוזת השמינית שהקב"ה יצילו מידי אדום - הנצרות שרדפה את היהודים בפרעות קנ"א - באמצעות שיבוץ פסוק ממיכה ז, טו, כהצגת שטר שיש לפרוע אותו, בהסתמך על המדרש שמתבסס על פסוק זה בהבטחת הגאולה משעבוד אדום:

מקצה הארץ אליך אקרא / בלב נדכה ורוח נשברה / לחן פלטה הנשארה.
כימי צאתך ממצרים / אשר נשקפת משמים / וברוח אפך נערמו מים.

במדרש תנחומא פרשת תולדות סימן יז נאמר: "במצרים עשית לנו נסים ואנו אמרנו לך שירה על הים, א"ל הקב"ה בעולם הזה עשיתי לכם פלאים וגאלתי אתכם משעבוד מצרים, כך אני עתיד לגאול אתכם לעתיד לבוא משעבוד אדום ולעשות לכם נפלאות שנאמר כימי צאתך ממצרים אראנו נפלאות (מי' ז, טו)".
בסליחה "שווא שקדת בת אדום" נאמר במחרוזת הראשונה:

שוא שקדת בת אדום ולריק עמלך / סר צלך וסתנך מעל אהלך
עליך תעבר כוס מעללך / אשרי שישלם לך את גמולך.

במחרוזת זו הרשב"ץ מדבר על בת אדום שתוענש על התעללותה ביהודים. כאן הרשב"ץ משבץ פסוק הדרן בבבלי קלו, ח: בת בבל השודדה אשרי שישלם לך את גמולך שגמלת לנו, כלומר שיעשה לך כאשר עשית ליהודים. על סמך מה שייך הרשב"ץ פסוק זה, שנאמר במקורו על בת בבל, לאדום? יבוא מדרש תהלים מזמור קכא, ד"ה "הנה לא", ויסביר:

זכור ה' לבני אדום וגו' (תה' קלז, ז), ולמה אדום, וכי אדום החריבה [תחלה] והלא בבל החריבה תחלה, ולמה הוא אומר זכור ה' לבני אדום, אלא שנתנבא שהבית נבנה ואדום מחרבת אותו, לכך נאמר זכור ה' לבני אדום... למה קרא את אדום בת בבל? בבל החריבה את הבית, ואדום החריבה את הבית, מה שעשתה זו עשתה זו, לכן נאמר בת בבל, אמר לה הקב"ה "אשרי שישלם לך את גמולך שגמלת לנו" (תה' קלז, ח).

נמצא שמדרש זה נמשך לסליחה זו באמצעות שיבוץ של חלק מהפסוק בתהלים שעליו מתבססת הדרשה.

רמיזה לדברי חז"ל באמצעות שיבוץ מילה או מילות מפתח המלוקטות מדברי הדרשה

אופן אחר לשימוש בלשון חז"ל הוא ליקוט מילים יחידות מדבריהם, פעמים כלשונן ופעמים הפייטן ממירן בסיונומיים ומשבצן בפיוט. מילים אלה מביאות עמן לפיוט את הדרשה כולה הנרמזת ברמזים דקים. דוגמה לרמיזה באמצעות שתי מילים מהדרשה נביא מהתחינה לפרשת לך לך, "ה' אב זקן לנו" (ג). במחרוזת השישית נאמר:

עד חוֹבָה רָדַפְסָם / וּבְנַחַל שְׁטָפְסָם / בְּאֵשׁ קִנְאָתוֹ שָׁרְפָם
 וְקוֹצִים בְּלָהּ / מִהַפָּרֶם וּמִמְסָלָהּ / וְלִהְיוֹת לוֹ שֵׁם וְתִהְיֶה
 וְתִתְחַשֵּׁב לוֹ לְצַדִּיקָהּ.

הפייטן רומז באמצעות המילה "קוצים" כלשונה והמילה "בלה", שהיא נרדפת למילה "הרג", לדברי המדרש בב"ר מד, על הפסוק "אל תירא אברם אנוכי מגן לך" מתוך פרשת השבוע שתחינה זו מפייטת: "אנוכי מגן לך... אמר ר' לוי מפני שהיה אברהם מתפחד ואומר תאמר אותן האוכלוסין שהרגתי היה בהם צדיק או ירא שמים?... אמר הקב"ה אותם האוכלוסין שהרגת קוצים כסוחים היו". בקינה "שביה ענייה ביד שוביה" (נג) הפייטן רומז לנאמר במסכת ברכות באמצעות שיבוץ מילים מספר במחרוזת הראשונה:

תַּחֲלִיל תִּצְעַק בְּמִכְאוּבָיָהּ / וּבֵת קוֹל כִּיּוֹנָה בְּמִרְסֵיבָיָהּ
 תִּנְהַם אוֹיָהּ בִּי לְחוּבָיָהּ / וְדִידוֹת נִפְשֵׁי בְכַף אוֹיָבָיָהּ.

המילים "בת קול כיונה" ו"תנהם אויה" רומזות לנאמר בבבלי, ברכות ג ע"א: "ואמר [אליהו הנביא] לי [לר' יוסי] מה קול שמעת בחורבה זו ואמרתי לו שמעתי בת קול שמנהמת כיונה ואומרת אוי לבנים שבעוונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים לבין האומות". דוגמאות נוספות נביא משיר השבח לארץ-ישראל "אכסוף לספר כבוד" (נו). נראה כי שיבוץ של מילים יחידות מביא לפיוט את דברי חז"ל הדנים בשבחה של ארץ ישראל. כך בבית הראשון הפייטן רומז באמצעות צירוף בן שתי מילים לשבחה של ארץ ישראל במסכת כלים:

אֶכְסוּף לְסִפֵּר כְּבוֹד אֶרֶץ מְקֻדְשֵׁת / נִפְשֵׁי לְזֹאת תִּהְיֶה תְּמִיד וְרוּחַשֵׁת

הצירוף "ארץ מקודשת" רומז לייחודה של ארץ ישראל על פי המשנה, כלים פרק א משנה י: "עשר קדושות

הן: ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות. ומהי קדושתה? שמביאים ממנה העומר והבכורים ושתי הלחם, מה שאין מביאין כן מכל הארצות".

בבית השמיני נאמר: "נוף זה פה משוש תבל ובו הוא יסוד / אבן שתיה אשר תבל מאששת". בבית זה הוא רומז לענין אחר המייחד את הארץ על פי הכבלי, יומא נד ע"ב, באמצעות שלוש מילים שאחת מהן היא סינונימית: "ר' יצחק אמר אבן ירה הקב"ה בים ממנו נשתת העולם שנאמר 'על מה אדניה הוטבעו' או 'מי ירה פינתה'. וחכמים אומרים מציון נברא שנאמר 'מזמור לאסף... ויאמר מציון מכלל יופיו של העולם'".

דוגמה אחרונה מנחמה זו נביא מבית עשרים ושניים:

אִמְנָה שְׁכֵנָה בְּתוֹךְ עֵמָה וְעֵדוֹת בְּאֵשׁ / שְׁחַק וְנֵר מְעַרְב, מְאִיר כְּנִבְרָשֶׁת.

כאן ליקט הפייטן שש מילים מבבלי שבת כב ע"ב: "מתיב רב ששת: (וי' כד, ג) 'מחוץ לפרוכת העדות יערוך'. וכי לאורה הוא צריך והלא כל ארבעים שנה שהלכו בני ישראל במדבר לא הלכו אלא לאורו, אלא עדות היא לבאי עולם שהשכינה שורה בישראל. מאי עדות? אמר רב זו נר מערבי ע"ש אש שחק זה אש אשר על המזבח".

מצאנו גם שהרשב"ץ רומז במילה אחת לפירושו של רש"י. כך בתחינה "ה' שמעתי ואירא" (כד), במחרות האחת עשרה הדובר מבקש שה' יחריב את אדום, הנוצרים, כפי שהחריב את סדום:

חָרַב עוֹרֵי עַל אֲדוֹם / הָיוּ תְהִיָּה כְסוּדוֹם.

כאן בקשת הנקמה מתבססת על דברי ה' לנביא בזכריה יג, ז: "חרב עורי על רועי ועל גבר עמיתי נאום ה' צבאות ה' את הרועה". ההמרה של המילה "רועי" ב"אדום" היא על פי דברי רש"י לפסוק שפירש רועי - עשו, שהופקד על בני ישראל בגלות, וכאן הדובר מכנה את עשו שבתנ"ך אדום - נצרות.

רמיזה לדברי חז"ל באמצעות המצלול בפיוט

מצלול זה יודגם מהקניה על חורבן בית המקדש "שפכו דמעות" (נה).⁴⁰ קינה זו עשירה במצלולה, ונראה כי רבים ממילות חרוזי הקינה לסוגיהם: חרוזי ההד, ⁴¹ חריזה בצמודים וחריזה בשם בעל משמעות,⁴² מביעים במצלולם ובחזרתם את נושאי החורבן על פי דברי חז"ל.

הנושא שבו הרשב"ץ פותח ומסיים את קינתו על חורבן בית המקדש הוא תיאור אבל כלל-עולמי,

40 ראה הקינה בשלמותה: בן-סעדון, שירתו של הרשב"ץ, עמ' 228.

41 חרוזי הד הוא חרוז בצמודים כשהמילה השנייה בצמד כלולה בתוך הראשונה, דהיינו חריזה בצמוד נפחת. על חרוזי הד ראה דוידזון, אוצר, ד, במפתח, עמ' 498; פגיס, שירי תמונה, עמ' 13-14; שירמן-פליישר, תולדות, ב, על פי המפתח הכללי.

42 מירסקי במאמרו "משמעות החרוז", עמ' 189-195, מתאר את דרך החריזה בשם קטן משם גדול בשירת רבי יקותיאל, הנגיד, רשב"ג וריה"ל שם, שם. להלן אחדות מהדגמותיו. משירי רבי יקותיאל בר משה: תבחיל - להשחיל - ודחיל - אוחיל וכו'. החרז "חיל" מביע את רגשות האימה שמהלכים בשיר; בשירו של הנגיד, "עברתי על שוק הטבחים" החרז "דם" במילות החרוז המבדיר ידם - אידם - דם - צדם וכו' מביע את חזונו של השוק; בשירו של ריה"ל "זועזע ומקים בחרוז" החרז "ים" הוא שם שנגזר ממילות החרוזים: הים - דכים - קשים - חצים - אים וכו'. במחרוזת זו תואר מראה הים בעת סערה, והחרז "ים" משמיע את קול המיית הים וממחישו. על חריזה זו הוא אומר: "בשירים הללו עשויים החרוזים בדרך מיומנת, שהמזורר מפרש שם קטן משם גדול... זה החרוז, שאינו אילם מדברים... אלא פה לו לדבר יחד עם השיר".

חוויה קוסמית חובקת כול המזעזעת שמים וארץ, והדברים מתבססים על שני מדרשים. אחד מהם הוא המדרש באיכ"ר פרשה א:

ד"א בכה תבכה בלילה. בוכה ומבכה אחרים, בוכה ומבכה כביכול הקב"ה עמה, דכתיב ויקרא ה' אלהים צבאות ביום ההוא לבכי ולמספד (יש' כב, יב). בוכה ומבכה מלאכי השרת עמה, שנאמר הן אראלים צעקו הוצה מלאכי שלום מר יבכיון (יש' לג, ז), הוצה, מה הוא הוצה, א"ר עזריה היא מן גבר למחריבי ביתא, בוכה ומבכה שמש וירח עמה, דכתיב שמש וירח קדרו (יו' ב, י), בוכה ומבכה ככבים ומזלות עמה, שנאמר וככבים אספו נגהם (יו' ב, י), בוכה ומבכה ארץ ושמים עמה, דכתיב ראיתי את הארץ והנה תהו ובוהו (יר' ד, כג), בוכה ומבכה הרים וגבעות עמה, דכתיב ראיתי ההרים והנה רועשים וכל הגבעות התקלקלו (יר' ד, כד).

המדרש השני הוא ילקוט שמעוני איכה רמז תתרח:

בכו תבכה, בוכה ומבכה הקב"ה עמה שנאמר ויקרא ה' אלהים צבאות ביום ההוא לבכי וכו'. בוכה ומבכה מלאכי השרת עמה שנאמר הן אראלם כו'. בוכה ומבכה שמש וירח שנאמר שמש וירח קדרו. בוכה ומבכה כוכבים ומזלות שנאמר וכוכבים אספו נגהם. בוכה ומבכה (שמים וארץ) [הרים וגבעות], שנאמר ראיתי את ההרים והנם רועשים. בוכה ומבכה (הרים וגבעות) [שמים וארץ], שנאמר ראיתי את הארץ והנה תהו.

אנו נראה כיצד הרשב"ץ משתמש במילים שנחרוזות ביניהן בקינה כדי להביע את נושאי המדרש שעליהם הוא משתית קינה לאומית זו. הרשב"ץ פותח את קינתו על חורבן בית המקדש על ידי האנשת המאורות הבוכים בכי עז וכבד: "שָׁפְכוּ דְמָעוֹת פְּיָאוֹרִים אוֹרִים". מילות חרוז ההד פה אורים-אורים מדגישות את נושאו של בית זה הפותח את הקינה. הנושא הוא אורים-מאורות ותיאור מצבם על פי המדרשים. האורים-המאורות העליונים שינו טבעם והם מתנהגים כתחתונים, שופכים דמעות כיאורים. האורים לא רק בכו, כפי שנאמר במדרש, אלא הרשב"ץ מרחיב את הנאמר במדרש בכך שהוא מתאר את כמות הבכי העצומה שלהם באמצעות דימוים ליאורים, לנהרות.

עניין נוסף המופיע בקינה הוא הקדרת אורם של גרמי השמים ובכיתם כאות לאבל קוסמי. מקורותיו של עניין זה במדרשים, והוא סימן לאבלו של הקדוש ברוך הוא בכבודו ובעצמו על החורבן. כך נאמר באיכה רבה פרשה א:

אמר רב נחמן שאל הקב"ה למלאכי השרת מלך בשר ודם שהוא אבל, מה ראוי לו לעשות, אמרו לו תולה שק על פתחו, אמר להם אף אני אעשה כן, שנאמר אלביש שמים קדרות ושק אשים כסותם (יש' ג, ג). ועוד שאלן מלך שהוא אבל מה הוא עושה, אמרו לו מכבה הפנסים אמר להן אף אני אעשה כן, שנאמר שמש וירח קדרו כוכבים אספו נגהם (יו' ד, טו).

בילקוט שמעוני איכה רמז תתרכב נאמר:

קרא הקב"ה למלאכי השרת אמר להם הראו לי היאך בני אדם מתאבלים... אמרו לו האבל מכבה פנסין - אמר להם אף אני עושה כן שנאמר "ראיתי את הארץ והנה תהו ובוהו ואל השמים ואין אורם ראיתי (את) ההרים והנה רועשים וכל הגבעות התקלקלו" [...] אמרו לו האבל לובש שהורים - אף

אני לובש שנאמר "אלביש שמים קדרות ושק אשים כסותם".

תיאור אבלו של הקב"ה במדרש בכך שהוא מכבה את המאורות מובע בבתים 3-4 באמצעות המצלול שנוצר מחריזת הביניים ומהצימודים:

שָׁמַשׁ כְּאִמְשׁ זְהָרִיו יִמַּשׁ כְּמוֹ / אֶפְלָה בְּחֶשֶׁךְ לֹא סְדָרִים דְרִים
סֶהַר בְּבֵית סֶהַר בְּלִי זֶהַר בְּלֹא / צֶהַר בְּנִי עֵשׂ בֵּית אֲסוּרִים סוּרִים

מילות הצימוד שמש-אמש והחרוז ימש הם דבר והיפוכו, משום שהשמש שתפקידה להאיר בזהריה, בחורבן הבית זוהרה מש - הוסר - והשמש הפכה להיות כאמש, כאפלה. במצב זה של חורבן הכול מתהפך, בניגוד לנאמר במילות חרוז ההד "סדרים דרים". בעולם מתוקן הסדרים דרים, שוכנים בעולם, וההד "דרים-דרים" מדגיש מציאות זו. אולם בזמן החורבן מילת השלילה "לא" שמופיעה לפני מילות חרוז ההד מדגישה את ההיפוך: בעולם לא דרים סדרים, הכול מתהפך. כך בא חוסר הסדר לידי ביטוי גם בתיאור הירח, שאף הוא נמצא במצב שסותר את מהותו, והדבר מובע בבית הבא באמצעות הצימודים: "סֶהַר בְּבֵית סֶהַר בְּלִי זֶהַר בְּלֹא / צֶהַר". הצימוד הגורי סֶהַר-סֶהַר מביע את ההיפוך שבסדר בראשית: הירח בתשעה באב החביא נוגהו, הוא מתואר כאסיר הכלוא בבית סוהר בעלטה מוחלטת ללא צוהר, אין לו אפילו אשנב קטן שיפיץ את זוהרו. ואף בני עש, שהם כינוי לאחת מקבוצות הכוכבים על פי איוב ט, ט, הם סורים, מרוחקים, גולים בבית האסורים. חרוז ההד פה, "סורים-סורים", מעצים את החשכה והאבל, כי הירח והכוכבים סורים - מרוחקים.

בבית החמישי הרשב"ץ ממחיש אבל של כוכב אחר, הכוכב הילל בן שחר, באמצעות המצלול:

הֵילָל בְּלִיל הֵילִיל יְלִיל חוֹלָל וְקוֹל / בֵּין הַשְּׁתָרִים בְּעִירִים עִרִים.

הכוכב הילל מיילל בככי בליל החורבן. בדלת של הבית הזה יש חריזת ביניים שבה החרוז "ליל", שהוא בעל משמעות, מופיע פעם אחת כמילה קצרה במילה "בליל" וחוזר כהברה אחרונה בארבע המילים "הילל", "הילליל", "ליליל" ו"חולל". חזרת חרוז זה חמש פעמים מדגישה את זמן ההתרחשות של חורבן הבית, בלילה, בליל תשעה באב, על פי הנאמר בתוספתא תענית פרק ג הלכה ט: "כשחורבן בית המקדש בראשונה, מוצאי שבת ומוצאי שביעית היה... ותשעה באב היה"⁴³.

הרשב"ץ ממשיך לתאר את אבלו של הטבע בבית השישי על פי המדרש כשהמבט יורד בהדרגה מהעליונים, מהמאורות, כלפי מטה לתיאור מצב הגבעות וההרים:

דְּמַעוֹת זְנוּעוֹת הַגְּבְעוֹת שׁוֹפְעוֹת / זוֹב דָּם אֲדָמָם הַהָרִים דְרִים.

במדרשים איכ"ר וילק"ש איכה שהובאו לעיל נאמר: "בוכה ומבכה הרים וגבעות עמה, דכתיב ראיתי ההרים והנה רועשים וכל הגבעות התקלקלו". בתיאור הגבעות המואנשות הרשב"ץ ממשיך את מטפורת הזרימה שתוארה בבית הראשון. הגבעות שופעות, נובעות, זורמות, מדמעות על זוועות החורבן. אולם ההרים

43 בסוגר של הבית הרשב"ץ מציג את הסיבה ליללה בלילה של החורבן באמצעות מילות חרוז ההד: "בְּעִירִים-עִרִים". הבכי של גרמי השמים שהוזכר בבתים הקודמים הוא משום שב"עירים" - עיירות, מקומות יישוב, יש "ערים" - שונאים, על פי שמ"א כח, טז: "וה' סר מעליך ויהי עֶרְךָ", וגם "ערים" במשמעות חורבן, על פי הנאמר בתה' קלו, ז: "ערו ערו עד היסוד בה".

אינם מתוארים ככוכים כפי שנאמר במדרש, אלא הרשב"ץ מתאר את מצבם באמצעות מילות חרוז ההד: "ררים-ררים". חזרה זו מדגישה את מצבם. הם רוויים ואינם מפרישים דמעות אלא מזילים את דמם האדמדם של הנרצחים. המצלול דם, דם, דם החוזר שלוש פעמים במילים "דם אדמדם" מעצים וממחיש את הזוועה שבחורבן ורומז למדרשים שנרמזים בבית ¹¹:

הר אל וְהֵרָאֵל מְגוֹאֵל עַד יְסוּד / מִדָּם בְּנֵי לֹא דָם זְכָרִים פְּרִים

הצימוד המורכב "הר אל - הראל" וחרוז ההד "כרים-כרים" מתארים את ממדי החורבן בירושלים. הר אל - הר המוריה, וההראל, שהוא כינוי למזבח שנמצא במקדש הבנוי על הר המוריה, מוצפים ומגואלים מהמסד עד הטפחות בדם הבן ולא בדם הקרבנות. חרוז ההד "כרים-כרים" מעצים את הטררגדיה שבחורבן. הדם המציף פה אינו דם הכרים, שהם כבשים מפוטמים שהיו צריכים להיות מוקרבים על ההראל, אלא דם הבן שנשחט. הבן הזה שנשחט ושדמו מציף את המזבח והר המוריה רומז לשני מדרשים. האחד הוא איכה רבה (וילנא) פתיחות:

ר' יודן שאל לר' אחא היכן הרגו ישראל את זכריה בעזרת נשים או בעזרת ישראל, אמר ליה לא בעזרת נשים ולא בעזרת ישראל, אלא בעזרת כהנים, ולא נהגו בדמו לא כדם הצבי ולא כדם האיל דכתיב ביה ושפך את דמו וכסהו בעפר, וברם הכא על צחיח סלע וגו', כל כך למה להעלות חמה לנקום נקם, נתתי את דמה על צחיח סלע וגו', שבע עבירות עשו ישראל באותו היום, הרגו כהן ונביא ודיין ושפכו דם נקי, והללו את השם, וטמאו את העזרה ויום השבת ויום הכפורים היה, וכיון שעלה נבזראדן התחיל הדם תוסס, אמר להם מה טיבו של דם זה, אמרו לו דם פרים ואילים וכבשים שהיינו שוחטין, מיד שלח ואייתי דמי זבחים ולא אידמו ליה, אמר להם אין אמריתו מוטב ואם לאו סריקנא לבשריהו דנהנו אינשי במסרקי דפרזלא, אמרי ליה מאי נימא לך נביא הוה דהוה מוכח לן קמינו עליה וקטליניה, והא כמה שני דלא ניח דמיה, אמר להו אנא מפייסנא ליה, אייתי קומיה סנהדרי גדולה וסנהדרי קטנה וקטלינהון, עד שהגיע דמם לדמן של זכריה, לקיים מה שנאמר (הו' ד, ב) פרצו ודמים בדמים נגעו, ועדיין הדם תוסס, אייתי בחורים ובתולות וקטל עילויה ולא נח, אייתי תינוקות של בית רבן וקטל עילויה ולא נח, אייתי שמונים אלף פרחי כהונה וקטל יתהון עד שהגיע דמם לדמו של זכריה ועדיין היה הדם תוסס.

המדרש השני בפסיקתא רבתי (איש שלום) פיסקא כו - ויהי בעת שסרחה:

כשראה כהן גדול שנשרף [ביהמ"ק] נטל את המפתחות וזרקן לשמים, פתח פיו ואמר הרי מפתחות של ביתך, אפיטרופוס של שקר הייתי בתוכו, יצא לילך לו, תפסו אותו שונאים ושחטו אותו אצל המזבח מקום שהיה מקריב את התמיד, יצתה בתו בורחת וצווחת אוי לי אבא חמדת עיני, תפשו אותה ושחטו אותה וערבו דמה בדם אביה.

עניין אחר הקשור לעבודת המקדש הוא משמרות הכהונה. הרשב"ץ שילב בקינתו שמות של משמרות הכהונה כאשר הוא משתמש בצליל שבשמותיהם כדי להביע את ענייני החורבן. כך, לדוגמה, הוא מזכיר את משמרת יהויריב שהיא המשמרת הראשונה מבין עשרים וארבע משמרות הכהונה מתקופת בית ראשון הנזכרות בדברי הימים א כד, ז, ובמשמרתה חרב בית המקדש על פי תוספתא תענית פרק ג הלכה

ט: "כשחרב בית המקדש בראשונה, מוצאי שבת ומוצאי שביעית היה ומשמרתו של יהויריב היתה ותשעה באב היה". כמו כן, בתלמוד ירושלמי תענית פרק ד הלכה ה, דף סח ע"ד, רבי ברכיה אומר ששם המשמרת "יהויריב" מרמז על ריבם של בני משמרת זו עם ה'.

הרשב"ץ רומז לנאמר במסכת תענית בבית 14: "רִיבֵי הַיְהוּדִים נֶעַל רִיבֵי יִצְרָיִם". באמצעות ארבע הזרות על החרז "ריב", שהיא מילה אחת קצרה שמופיעה פעם אחת בחריזת הדלת והיא חוזרת עוד שלוש פעמים בשאר המילים החוזרות כהברה אחרונה של מילים ארוכות יותר, הרשב"ץ מדגיש את אחת הסיבות לחורבן המקדש בשעת מעריב, והיא הריב של משמרת יהויריב.

הבית האחרון של הקינה מסיים במוטיב הבכי הרב, ויש סגירה מעגלית בחזרה אל העליונים: "רֵב מְלֶאכֵי שְׁלוֹם בְּמֶרְכָּב וְרֵב / שְׁפָכוּ דְמַעוֹת פְּיָאוּרִים אוֹרִים". זוהי סגירה מעגלית המתארת את בכיים הרב של המלאכים, כפי שנאמר במדרש, שהוא כבכיים העצום של המאורות.

לסיכום, במאמר זה ראינו דרכי התקשרות אחדות של הרשב"ץ למקורות חז"ל. פעמים הוא מביא את המדרש כתבניתו ופעמים הוא כותב על עניינים שאינם קשורים למדרש בתבנית מדרשית, כגון שימוש בתבנית "מידה כנגד מידה" ותבנית של מידת "מעל". כמו כן מצאנו שימוש בדגם המבנה שקבעו חז"ל בתפילה: "לעולם יסדר אדם שבחו של מקום ואחר כך יתפלל".⁴⁴ פעמים רמז הרשב"ץ לדברי הדרשה ברמזים דקים על ידי שיבוץ כמה מילות מפתח ממנה או באמצעות שיבוץ פסוק מקראי שעליו מתבססת הדרשה, או באמצעות לשון הרשב"ץ מבלי להשתמש במילות הדרשה.⁴⁵ ופעמים שהרמזיה נעשית באמצעות המצלול בפיוט.

44 בבלי, ע"ז ז ע"ב.

45 ראוי לציין כי בנוסף לשימוש בדברי חז"ל מבחינה רעיונית השתמש הרשב"ץ בצירופים ובמילים מסגנון חז"ל כשימוש לשוני גרידא, בעיקר בפתחות ובסיומות השיריות ובקטעי הפרוזה המחורזת שבהקדמות לכתביו השונים, והדברים ומראי מקומם מצוינים בביאור השירים בספר "שירתו של הרשב"ץ".

נספח: המקורות המדרשיים לקינה "שודד אהלי"

פסיקתא דרב כהנא (מנדלבוים) פיסקא טז - נחמו

[יא] דברו על לב ירושלם וקראו אליה וג' (יש' מ, ב). חטאו בראש, ולקו בראש, ומתנחמים בראש. חטאו בראש, נתנה ראש ונשוב מצרימה (במ' יד, ד). לקו בראש, כל ראש לחולי (יש' א, ה). ומתנחמים בראש, ויעבר מלכם לפנייהם וי"י בראשם (מ"ב, ג, יג). חטאו בעין, ולקו בעין, ומתנחמים בעין. חטאו בעין, ומסקרות עינים (יש' ג, טז). ולקו בעין, עיני עיני יורדה מים (איכה א, טז). ומתנחמים בעין, כי עין בעין יראו בשוב י"י ציון (יש' נב, ח). חטאו באוזן, ולקו באוזן, ומתנחמים באוזן. חטאו באוזן, ואזניהם הכבידו משמוע (זכ' ז, יא). ולקו באוזן, ואזניהם תחרשנה (מ"ז, טז). ומתנחמים באוזן, ואזניך תשמענה דבר (יש' ל, כא). חטאו באף, ולקו באף, ומתנחמים באף. חטאו באף, והנם שולחים את הזמורה אל אפם (יח' ח, יז). ולקו באף, אף אני אעשה זאת לכם (וי' כו, טז). ומתנח' באף, ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים (וי' כו, מד). חטאו בפה, ולקו בפה, ומתנחמים בפה. חטאו בפה, וכל פה דבר נבלה (יש' ט, טז). ולקו בפה, ויאכלו את ישראל בכל פה (יש' ט, יא). ומתנחמים בפה, אז ימלא שחוק פינו ולשונינו רינה (תה' קכו, ב). חטאו בלשון, ולקו בלשון, ומתנחמים בלשון. חטאו בלשון, וידרכו את לשונם (יר' ט, ב). ולקו בלשון, דבק לשון יונק (איכה ד, ד). ומתנחמים בלשון, ולשונינו רנה (תה' קכו, ב). חטאו בלב, ולקו בלב ומתנחמים בלב. חטאו בלב, ולבם שמו שמיר (זכ' ז, יב). ולקו בלב, וכל לבב דוי (יש' א, ה). ומתנחמים בלב, דברו על לב ירושלם (יש' מ, ב). חטאו ביד, ולקו ביד, ומתנחמים ביד. חטאו ביד, ידיכם דמים מלאו (יש' א, טו). ולקו ביד, ידי נשים רחמניות בשלו ילדיהן (איכה ד, י). ומתנחמים ביד, והיה ביום ההוא יוסיף י"י שנית ידו (יש' יא, יא). חטאו ברגל, ולקו ברגל, ומתנחמים ברגל. חטאו ברגל, וברגליהם תעכסנה (יש' ג, טז). ולקו ברגל, בטרם יתנגפו רגליכם על הרי נשף (יר' יג, טז). ומתנחמים ברגל, מה נאוו על ההרים רגלי מבשר (יש' נב, ז). חטאו בזה, ולקו בזה, מתנחמים בזה. חטאו בזה, כי זה משה האיש (שמ' לב, א). ולקו בזה, על זה היה דוה לבינו (איכה ה, יז). ומתנחמים בזה, ואמר ביום ההוא הנה אלהינו זה (יש' כה, ט). חטאו בהוא, ולקו בהוא, ומתנחמים בהוא. חטאו בהוא, כחשו בי"י ויאמרו לא הוא (יר' ה, יב). ולקו בהוא, ויהפוך להם לאויב והוא נלחם בם (יש' סג, י). ומתנחמים בהוא, אנכי אנכי הוא מנחמכם (יש' נא, יב). חטאו באש, ולקו באש, ומתנחמים באש. חטאו באש, הבנים מלקטים עצים והאבות מבכרים את האש (יר' ז, יח). ולקו באש, ממרום שלח אש בעצמותי (איכה א, יג). ומתנחמים באש, ואני אהיה לה נאם י"י חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה (זכ' ב, ט). חטאו בכפלים, ולקו בכפלים, ומתנחמים בכפלי'. חטאו בכפלים, חט חטאה ירושלם (איכה א, ח). ולקו בכפלים, כי לקחה מיד י"י כפלים בכל חטאתיה (יש' מ, ב). ומתנחמים בכפלים, נחמו נחמו עמי (יש' מ, א). חסילה.

ילקוט שמעוני ישעיהו רמז תמה

נחמו נחמו עמי, נחמו עליונים, נחמו תחתונים, נחמו חיים, נחמו מתים, נחמו בעולם הזה, נחמו לעולם הבא, נחמו על עשרת השבטים נחמו על שבט יהודה ובנימין. לפי שכתוב שתי בכיות בכה תבכה על בית ראשון ועל בית שני לכך נחמו נחמו עמי, חטאו בראש נתנה ראש ונשובה מצרימה, ולקו בראש כל ראש לחולי, ומתנחמים בראש ויעבור מלכם לפנייהם וה' בראשם, חטאו בעין ומסקרות עינים, ולקו בעין עיני עיני יורדה מים, ומתנחמים בעין כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון, חטאו באוזן ואזניהם הכבידו, ולקו באוזן ואזניהם תחרשנה, ומתנחמים באוזן ואזניך תשמענה דבר, חטאו באף והנם שולחים את הזמורה אל אפם,

ולקו באף אף אני אעשה זאת לכם, ומתנחמים באף ואף גם זאת בהיותם, חטאו בפה וכל פה דובר נבלה, ולקו בפה ויאכלו את ישראל בכל פה, ומתנחמין בפה אז ימלא שחוק פינן, חטאו בלב ולבם שמו שמיר (ושיית) [משמוע], ולקו בלב וכל לבב דוי, ומתנחמין בלב דברו על לב ירושלים, חטאו ביד ידיכם דמים מלאו, ולקו ביד ידי נשים רחמניות, ומתנחמין ביד יוסיף ה' שנית ידו. חטאו ברגל וברגליהן תעכסנה, ולקו ברגל בטרם יתנגפו רגליכם, ומתנחמים ברגל מה נאוו על ההרים רגלי מבשר, חטאו בזה כי זה משה האיש, ולקו בזה על זה היה דוה לבנו, ומתנחמים בזה ואמר ביום ההוא הנה אלהינו זה. חטאו בהוא כחשו בה' ויאמרו לא הוא, ולקו בהוא והוא נלחם בם, ומתנחמים בהוא אנכי אנכי הוא מנחמכם. חטאו באש והאבות מבערים את האש, ולקו באש ממרום שלח אש, ומתנחמים באש ואנכי אהיה לה נאם ה' חומת אש סביב, חטאו בכפלים חטא חטאה ירושלים, ולקו בכפלים כי לקתה מיד ה' כפלים בכל חטאתיה, ומתנחמים בכפלים נחמו נחמו עמי.

איכה רבה (וילנא) פרשה א

נו תבא כל רעתם לפניך ועולל למו, אייתי עליהון מן דאייתית עלי, דקדק עליהן מה דדקדקתא עלי, ועולל למו קטיף עוללתיהון כמה דקטפת עוללתי, כי רבות אנחותי ולבי דוי, את מוצא שבדבר שחטאו ישראל בו לקו ובו מתנחמים, חטאו בראש ולקו בראש ומתנחמים בראש, חטאו בראש, דכתיב (במ' יד, ד) נתנה ראש ונשובה מצרימה, ולקו בראש דכתיב (יש' א, ה) כל ראש לחלי, ומתנחמין בראש דכתיב (מי' ב, ג) ויעבר מלכם לפניהם וה' בראשם, חטאו באזן דכתיב (זכ' ז, יא) ואזניהם הכבירו משמוע ולקו באזן, דכתיב (ש"א ג, יא) אשר כל שמעו תצילנה שתי אזניו, ומתנחמין באזן, דכתיב (יש' ל, כא) ואזניך תשמענה דבר מאחריד לאמר, חטאו בעין דכתיב (יש' ג, טז) כי גבהו בנות ציון ותלכנה נטויות גרון ומשקרות עינים, ולקו בעין דכתיב עיני עיני יורדה מים, ומתנחמין בעין דכתיב (יש' נב, ח) כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון, חטאו באף, דכתיב (יח, ח, יז) והנם שולחים את הזמורה אל אפם, ולקו באף, דכתיב (וי' כו, מוא) אף אני אלך עמם בקרי, ומתנחמין באף דכתיב (וי' כו, מד) ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם וגו', חטאו בפה, דכתיב (יש' ט, טז) וכל פה דובר נבלה, ולקו בפה, דכתיב (יש' ט, יא) ויאכלו את ישראל בכל פה, ומתנחמין בפה, דכתיב (תה' קכו, ב) אז ימלא שחוק פינן, חטאו בלשון, דכתיב (יר' ט, ב) וידרכו את לשונם קשתם שקר, ולקו בלשון, דכתיב דבק לשון יונק, ומתנחמין בלשון, דכתיב ולשנו רנה, חטאו בלב, דכתיב (זכ' ז, יב) ולבם שמו שמיר משמוע, ולקו בלב, דכתיב (יש' א, ה) וכל לבב דוי, ומתנחמין בלב, דכתיב (יש' מ, ב) דברו על לב ירושלם, חטאו ביד, דכתיב (יש' א, טז) ידיכם דמים מלאו, ולקו ביד, דכתיב ידי נשים רחמניות, ומתנחמים ביד, דכתיב (יש' יא, יא) יוסיף ה' שנית ידו, חטאו ברגל, דכתיב (מש' א, טז) כי רגליהם לרע ירוצו, ולקו ברגל, דכתיב (יר' יג, טז) ובטרם יתנגפו רגליכם על הרי נשף, ומתנחמין ברגל, דכתיב (יש' נב, ז) מה נאוו על ההרים רגלי מבשר, חטאו בהוא דכתיב (יר' ה, יב) כחשו בה' ויאמרו לא הוא, ולקו בהוא, דכתיב (יש' סג, י) ויהפך להם לאויב והוא נלחם בם, ומתנחמין בהוא, דכתיב (יש' נא, נב) אנכי אנכי הוא מנחמכם, חטאו בזה דכתיב (שמ' לב, א) כי זה משה האיש, ולקו בזה, דכתיב על זה היה דוה, ומתנחמין בזה, דכתיב (יש' כה, ט) הנה אלהינו זה קוינו לו, חטאו באש, דכתיב (יר' ז, יח) הבנים מלקטים עצים והאבות מבערים את האש, ולקו באש, דכתיב ממרום שלח אש, ומתנחמין באש, דכתיב (זכ' ב, ט) ואני אהיה לה נאם ה' חומת אש סביב, חטאו ביש, דכתיב (שמ' יז, ז) היש ה' בקרבנו, ולקו ביש, דכתיב אם יש מכאוב כמכאובי ומתנחמין ביש, דכתיב (מש' ח, יא) להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא, חטאו בכפלים דכתיב חטא חטאה ירושלם, ולקו בכפלים, דכתיב (יש' מ, ב) כי לקחה מיד ה' כפלים בכל חטאתיה, ומתנחמים בכפלים, דכתיב (יש' מ,

א) נחמו נחמו עמי יאמר אלהיכם. סליק אלפא ביתא קדמאה.

איכה רבה (בובר) פרשה א

כב] תבוא כל רעתם לפניך. אייתי עליהון היך מה דאייתית עלי. ועולל למו. קטף עוללתהון כמה דקטפת עוללתי, כמד"א וכרמך לא תעולל (וי' יט, י). כאשר עוללת לי על כל פשעי. דקדק עמהון כמה דקדקתה עלי. כי רבות אנוחתי. את מוצא בכל דבר שחטאו ישראל בו לקו ובו מתנחמים, חטאו בראש ולקו בראש ומתנחמין בראש. חטאו בראש, שנאמר נתנה ראש ונשובה מצרימה (במ' יד, ד), ולקו בראש, כל ראש לחלי (יש' א, ה), ומתנחמין בראש, ויעבור מלכם לפנייהם וה' בראשם (מי' ב, ג). חטאו בעין, ולקו בעין, ומתנחמין בעין. חטאו בעין, ומסקרות עינים (יש' ג, טז), ולקו בעין, עיני עיני יורדה מים (איכה א, טז), ומתנחמין בעין, כי עין בעין יראו בשוה ה' ציון (יש' נב, ח). חטאו באוזן, ולקו באוזן, ומתנחמין באוזן. חטאו באוזן, הנה ערלה אונם (יר' ו, י), ולקו באוזן, ואזניהם תחרשנה (מי' ז, ז), ומתנחמין באוזן, ואוניך תשמענה דבר מאחריך לאמר (יש' ל, כא). חטאו באף, ולקו באף, ומתנחמים באף. חטאו באף, הנם שולחים את הזמורה אל אפם (יח' ה, יז), ולקו באף, אף אני אעשה זאת לכם (וי' כו, טז), ומתנחמים באף, ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם (וי' כו, מד). חטאו בפה, ולקו בפה, ומתנחמים בפה. חטאו בפה, וכל פה דובר נבלה (יש' ט, טז), ולקו בפה, ויאכלו את ישראל בכל פה (יש' ט, יא), ומתנחמים בפה, אז ימלא שחוק פינו (תה' קכו, ב). חטאו בלשון, ולקו בלשון, ומתנחמין בלשון. חטאו בלשון, וידרכו לשונם קשתם שקר (יר' ט, ב), ולקו בלשון, דבק לשון יונק (איכה ד, ד), ומתנחמין בלשון, ולשונינו רנה (תה' קכו, ב). חטאו ביד, ולקו ביד, ומתנחמין ביד. חטאו ביד, ידיכם דמים מלאו (יש' א, טו), ולקו ביד, ידי נשים רחמניות בשלו ילדיהן (איכה ד, י), ומתנחמין ביד, והיה ביום ההוא יוסף ה' שנית ידו לקנות את שאר עמו (יש' יא, יא). חטאו בלב, ולקו בלב, ומתנחמין בלב. חטאו בלב, ולבם שמו שמיר (זכ' ז, יב), ולקו בלב, וכל לבב דוי (יש' א, ה) ומתנחמין בלב, דברו על לב ירושלים (יש' מ, ב). חטאו ברגל, ולקו ברגל, ומתנחמים ברגל. חטאו ברגל, כי רגליהם לרע ירוצו (מש' א, טז), ולקו ברגל, ובטרם יתנגפו רגליכם (יר' ג, טז), ומתנחמים ברגל, מה נאוו על ההרים רגלי מבשר (יש' נב, ז). חטאו בכפלים, ולקו בכפלים, ומתנחמים בכפלים. חטאו בכפלים, חטא חטאה ירושלים (איכה א, ח), ולקו בכפלים, כי לקחה מיד ה' כפלים בכל חטאתיה (יש' מ, ב), ומתנחמים בכפלים, נחמו נחמי עמי (יש' מ, א). חטאו בהוא, ולקו בהוא, ומתנחמים בהוא. חטאו בהוא, כיחשו בה' ויאמרו לא הוא (יר' ה, יב), ולקו בהוא, ויהפך להם לאויב והוא נלחם בם (יש' סג, י). ומתנחמין בהוא, אנכי אנכי הוא מנחמכם (יש' נא, יב). חטאו בזוה, ולקו בזוה, ומתנחמין בזוה. חטאו בזוה, זה דרכם כסל למו (תה' מט, יד), ולקו בזוה, על זה היה דוה לבנו (איכה ה, יז), ומתנחמין בזוה, זה אלהינו קוינו לו (יש' כה, ט). חטאו באש, ולקו באש, ומתנחמין באש. חטאו באש, הבנים מלקטים עצים והאבות מבערים את האש (יר' ז, יח), ולקו באש, ממרום שלח אש (איכה א, יג), ומתנחמין באש, ואני אהיה להם נאם ה' חומת אש סביב (זכ' ב, ט).

פסיקתא רבתי (איש שלום) פיסקא לג - אנכי אנכי

דבר אחר אנכי אנכי הוא מנחמכם אמר הקדוש ברוך הוא כך היא אומנותי בו בדבר שאני מכה אני מרפא, ... חטאו בראש ראשיה בשוחד ישפוטו (מי' ג, יא) ולקו בראש שנאמר כל ראש לחלי (יש' א, ה) ומתנחמים בראש דכתיב וה' בראשם (מי' ב, ג). חטאו במצח כי כל בית ישראל חוקי מצח (יח' ג, ד) ולקו במצח והצרעת זרחה במצחו (דה"ב כו, יט) ומתנחמים במצח דכתיב והיה על מצח אהרן (שמ' כח, לח). חטאו בעין דכתיב ומסקרות עינים (יש' ג, טז) ולקו בעינים דכתיב ויעצם את עיניהם (יש' כט, י) ומתנחמים בעין דכתיב

כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון (יש' נב, ח). חטאו באזנים דכתיב (כברו אזן) [ואזניהם הכבידו] משמוע (זכ' ז, יא) לקו באזן דכתב החרשים שמעו (יש' מב, יח) ומתנחמים באזן דכתיב עוד יאמרו באזניך בני שכוליך (יש' מט, כ). חטאו באף דכתב והנם שולחים את (הזמורות) [הזמורה] אל אפם (יח' ח, ז) ולקו באף [כי על אפי וגו'] היתה לי העיר הזאת וגו' (יר' לב, לא) ומתנחמים באף דכתיב [אפך כמגדל הלבנון (שה"ש ז, ה)]. חטאו בשפתים דכתיב (בשפתותיכם ידברו) [שפתותיכם דברו] שקר (יש' נט, ג) ולקו בשפתיים יכרת ה' כל שפתי חלקות (תה' יב, ד) ומתנחמים בשפתותים כחוט השני שפנותיך (שה"ש ד, ג). חטאו בשיניים דכתיב הנושכים בשניהם (מי' ג, ה) ולקו בשיניים ויגרס בחצץ שני (איכה ג, טז) ומתנחמים בשיניים ולבן שיניים מחלב (בר' מט, יב). חטאו בפה שתו בשמים פיהם (תה' עג, ט) ולקו בפה ויאכלו את ישראל בכל פה (יש' ט, יא) ומתנחמים בפה ונגלה כבוד ה' וראו כל בשר יחדיו כי פי ה' דבר (יש' מ, ה). חטאו בגרון ותלכנה נטויות גרון (יש' ג, טז) ולקו בגרון (קבר פתוח גרונם ומתנחמים בגרון) קרא בגרון אל תחשך (יש' נח, א) ומתנחמים בגרון רוממות אל בגרונם (תה' קמט, ו). חטאו בלב ולבם שמו שמיר (זכ' ז, יב) ולקו בלב כי רבות אנחותי ולבי דוי (איכה א, כב) ומתנחמים בלב דברו על לב ירושלים (יש' מ, ב). חטאו בידיים ידיכם דמים מלאו (יש' א, טו) ולקו בידיים כי לקחה מיד ה' כפליים בכל חטאתיה (יש' ב, ב) ומתנחמים בידיים יוסף ה' שנית ידו לקנות את שאר עמו (יש' יא, יא). חטאו במעים ובטנם תכין מרמה (איוב טו, לה) ולקו במעים מעי מעי אוחילה (יר' ד, יט) ומתנחמים במעים בטנך ערימת חטים (שה"ש ז, ג). חטאו ברגל כי רגליהם לרע ירצו (מש' א, טז) ולקו ברגל מכף רגל ועד ראש אין בו מתום (יש' א, ו) ומתנחמים ברגל הנה על ההרים רגלי מבשר משמיע שלום (נח' ב, א). חטאו בכנפיים גם בכנפיך נמצאו דם נפשות אביונים נקיים (יר' ב, לד) לקו בכנפות [לאחוז בכנפות] הארץ (איוב לח, יג) ומתנחמים בכנפות [מכנף] הארץ זמירות שמענו (יש' כד, טז). חטאו בהוא דכתיב כחשו בה' ויאמרו לא הוא (יר' ה, יב) ולקו בהוא והמה מרו ועצבו את רוח קדשו ויהפוך להם לאויב והוא נלחם בם (יש' סג, י) ומתנחמים בהוא אנכי הוא מנחמכם כך דרש רבי תנחומא, אמן אמן סלה וכן יהי רצון.

רשימת מקורות

מקורות מדרשיים

איכ"ר – מדרש איכה רבה, וילנא תרמ"ז.

איכ"ר בוכר – הג"ל מהדורת ש' בוכר, וילנא תרנ"ט.

בר"ר – מדרש בראשית רבא, מהדורת י' תיאודור וח' אלבק, ירושלים תשכ"ה.

לק"ש – ילקוט שמעוני, ורשא תרל"ו–תרל"ח.

פס"ר – פסיקתא רבתי, מהדורת מ' איש שלום, וינה תר"ם.

פסדכ"ר – פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ד' מנדלבוים, ניו יורק תשכ"ב.

ספרות מקור

אבן וירגא, שבט יהודה – ש' בן וירגא, שבט יהודה, הנובר תרט"ו.

גרליץ, חידושי הרשב"ץ – מ' גרליץ, חידושי ופסקי הרשב"ץ למסכת נידה, ירושלים תשכ"ז.

דוראן, מגן אבות – ש' דוראן, מגן אבות, א–ג, ליוורנו תקמ"ח; ד, ליפסיה תרט"ו.

דוראן, התשב"ץ – הנ"ל, תשובות ר' שמעון בן צמח, אמסטרדם תצ"ה.

ספרות מחקר

אורפלי, משומדים – מ' אורפלי, משומדים בספרד הנוצרית במאות י"ד–ט"ו ויחסם ליהודים וליהדות בספרות ובמעשה, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשל"ו.

אליוט, על השירה – ת' ס' אליוט, על השירה, תל אביב תשל"ו.

אריאלי, רשב"ץ – נ' אריאלי, משנתו הפילוסופית של שמעון בן צמח דוראן, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשל"ו.

בן-סעדון, רד"ק – א' בן-סעדון, בחינות ספרותיות בקצידות פרשת השבוע של רבי דוד קיים, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ז.

בן-סעדון, רשב"ץ – הנ"ל, בחינות ספרותיות ביצירתו הפיוטית של רבי שמעון בר צמח דוראן, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ג.

בן-סעדון, שירתו של הרשב"ץ – הנ"ל, שירתו של רבי שמעון בן צמח דוראן (הרשב"ץ), ההדירה והוסיפה מבוא, ביאור והערות: אתי בן-סעדון, ירושלים תשע"ב.

בן פורת, בין-טקסטואליות – ז' בן פורת, "בין-טקסטואליות", הספרות, א 2 (1978), עמ' 170–178.

בער, תולדות – י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשי"ט.

ברזל, השיר החדש – ה' ברזל, השיר החדש: סגירות ופתיחות, תל אביב תשל"ו.

ברנשטיין, שירי הקודש – ש' ברנשטיין, שירי הקודש, ניו יורק תשי"ז.

גלצר, שנאת ישראל – מ' גלצר, פבלו דה סנטה מריה: שלמה הלוי ויחסו לגזירות קנ"א, שנאת ישראל לדורותיה (בעריכת שמואל אלמוג), ירושלים תש"ם, עמ' 147–157.

דוידזון, אוצר – י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, ניו יורק 1970.

היינמן, אגדות ותולדותיהן – י' היינמן, אגדות ותולדותיהן, ירושלים תשל"ד.

הירשברג, תולדות – ח' הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א: מימי קדם ועד מחצית המאה השש עשרה, ירושלים תשכ"ה.

הלפרין, תור הזהב – ה' הלפרין, תור הזהב והשמד, ירושלים תשנ"ח.

וכסמן, אלבו – מ' וכסמן, "שיטתו של ר' יוסף אלבו בעיקרי הדת וייחוסה לתורות בני דורו, ר' חסדאי קרשקש ור' שמעון בן צמח דוראן", התקופה, ל–לא (1946), עמ' 712–746.

זולאי, מחקרי ניני – מ' זולאי, "מחקרי ניני", ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ה (תרצ"ו), עמ' ריג–שצא.

זולאי, עיוני לשון – הנ"ל, "עיוני לשון בפיוטי ניני", ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ו (תש"ו), עמ' קסא–רמח.

חונאס, תולדות – ש' חונאס, תולדות הפוסקים, ניו יורק תש"ו, עמ' 274–277.

H. Jaulus, "R. Simeon ben Zemach Duran", *Monatsschrift für Geschichte- und Wissenschaft des Judentums*, 23 (1874), pp. 160–178, 241–259, 308–317, 355–366, 398–412.

יצחקי, הפוסקים הסמויים – י' יצחקי, הפוסקים הסמויים מן העין, רמת גן תשנ"ג.

כהן, תשב"ץ זהב – ר' כהן, תשב"ץ זהב: סקירת כל כתבי היד של חיבורי ר' שמעון בר צמח דוראן בעולם, ירושלים תשס"ב, עמ' 1–24.

- מירסקי, הזיקה – א' מירסקי, "הזיקה שבין שירת ספרד לדרשות חז"ל", סיני, סד (1969), עמ' 248–253.
- מירסקי, התפתחות החרוז – הנ"ל, "התפתחות החרוז בשירה העברית", בתוך: בר-תקוה ב' וחזן א' (עורכים), מסורת הפיוט, ג, ירושלים תשס"ב, עמ' 11–28.
- מירסקי, ילקוט הפיוטים – הנ"ל, ילקוט הפיוטים, תל אביב תשי"ח.
- מירסקי, מחצבתן – הנ"ל, מחצבתן של צורות הפיוט, ירושלים תשכ"ט.
- מירסקי, מומדרש – הנ"ל, "מומדרש לפיוט ומשירת הספרדים", לשוננו, לב (תשכ"ח), עמ' 137–139.
- מירסקי, משמעות החרוז – הנ"ל, "משמעות החרוז בשירת ספרד", לשוננו, לג (תשכ"ט), עמ' 150–195.
- מירסקי, פיוטי יוסי – הנ"ל, פיוטי יוסי בן יוסי, ירושלים תשל"ז.
- מרעלי, צפנת פענח – י' מרעלי, "צפנת פענח" – פליטת שירי הריב"ש והרשב"ץ זע"א", קובץ על יד, ז (תרנ"ו–תרנ"ז), עמ' 1–47.
- סיראט, הגות – ק' סיראט, הגות פילוסופית בימי הביניים, ירושלים 1975.
- פגיס, שירי תמונה – הנ"ל, "שירי תמונה עבריים ועוד צורות מלאכותיות", הספרות, 25 (1977), עמ' 12–27.
- פליישר, שירת הקודש – ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה.
- צונץ, תולדות – L. Zunz, *Literaturgeschichte der Synagogalen Poesie*, Reprint: Hildesheim 1966, p. V.
- צור, הקורא – ר' צור, השירה העברית בימי הביניים בפרספקטיבה כפולה, הקורא הוורסאטילי ושירת ספרד, תל אביב תשמ"ז.
- קונפורטי, הדורות – ד' קונפורטי, קורא הדורות, לבוב תר"ה.
- קורצווייל, בין חזון – ב' קורצווייל, בין חזון לבין האבסורדי, ירושלים ותל אביב תשנ"ו.
- קלנר, העיקרים – מ' קלנר, תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"ג.
- רבינוביץ, הלכה ואגדה – מ' רבינוביץ, הלכה ואגדה בפיוטי יניי, תל אביב תשכ"ה.
- שירמן, שירים חדשים – ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו.
- שירמן-פליישר, תולדות – הנ"ל, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, ב, ערך והשלים: ע' פליישר, ירושלים תשנ"ז.